

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ДОНЕЦЬКИЙ
АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЗБІРНИК

№ 16

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ДОНЕЦЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК

2012 № 16

**НАУКОВИЙ ЩОРІЧНИК
ЗАСНОВАНИЙ 1992 р.**

Донецьк – 2012

ББК Т4 (45)
УДК 902 (4-11)
Д 673

**Донецький археологічний збірник. – № 16. – Донецьк: Вид-во
Донецьк. ун-ту, 2012. – 268 с.**

У збірці вміщено статті з проблем археології Східної Європи та суміжних регіонів від кам'яного віку до середньовіччя, публікації матеріалів археологічних розкопок і музейних колекцій, матеріали дискусії та з історії археології.

Головний редактор:

ЛИТВИНЕНКО Р.О. – д.і.н., проф. (Донецький національний університет)

Відповідальний секретар:

КОЛЕСНИК О.В. – к.і.н., доц. (Донецький національний університет)

Редакційна колегія:

АНДРІЄНКО В.П.	– к.і.н., доц. (Донецький національний університет)
БЕСПАЛОВ М.Є.	– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
БРЕДІХИН А.В.	– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
ДОБРОВ П.В.	– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
ЗАЛІЗНЯК Л.Л.	– д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)
КРАПІВІН О.В.	– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
ОТРОЦЕНКО В.В.	– д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)
ПОСРЕДНІКОВ В.О.	– к.і.н., доц. (Донецький національний університет)
СКОРИЙ С.А.	– д.і.н., проф. (Інститут археології НАН України)
ТЕМІРОВА Н.Р.	– д.і.н., проф. (Донецький національний університет)
ТОЛОЧКО П.П.	– акад. НАН України (Інститут археології НАН України)
ШЕПКО Л.Г.	– к.і.н., доц. (Донецький національний університет)

Рецензенти:

САНЖАРОВ С.М.	– д.і.н., проф. (Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля)
ЛИСЕНКО С.Д.	– к.і.н., с.н.с. (Інститут археології НАН України)

Свідectво про держреєстрацію ЗМІ: КВ № 15946-4418Р від 13.11.2009 р.

Постановою Президії ВАК України від 23.02.2011 р. № 1-05/2 збірку внесено до Переліку наукових фахових видань України.

Друкується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету

DONETSK NATIONAL UNIVERSITY

**DONETSK
ARCHAEOLOGICAL
COLLECT**

2012 № 16

**SCIENCE ANNUAL COLLECT
LAUNCHED IN 1992**

Donetsk archaeological collection. – № 16. – Donetsk: Donetsk University Press, 2012. – 268 p.

The collection contains articles on problems of archeology of the East Europe and adjacent regions from a primitive epoch up to Middle Ages, publications of materials of archeological excavations and museum collections, discussion and history of archeology.

Editor-in-chief:

LYTVYNNENKO R.A. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)

Responsible secretary:

KOLESNYK A.V. – Ph.D., Assoc. professor (Donetsk National University)

Editorial board:

ANDRIENKO V.P. – Ph.D., Assoc. professor (Donetsk National University)
BESPALOV N.Ye. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
BREDIHIN A.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
DOBROV P.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
ZALIZNIAK L.L. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
KRAPIVIN A.V. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
OTROSHENKO V.V. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
POSREDNIKOV V.A. – Ph.D., Assoc. professor (Donetsk National University)
SKORY S.A. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
TEMIROVA N.R. – Dr. Hab., Prof. (Donetsk National University)
TOLOCHKO P.P. – Acad. of Ukraine's NAS (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
SHEPKO L.G. – Ph.D., Assoc. professor (Donetsk National University)

Reviewers:

SANZHAROV S.N. – Dr. Hab., Prof. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)
LYSENKO S.D. – Ph.D., S.R. (Institute of Archaeology of Ukraine's NAS)

Registration state certificate of mass media: KB № 15946-4418P from 13.11.2009

The collection is included in the List of scientific special editions of Ukraine by the Decision of Presidium of the Supreme Certifying Commission of Ukraine № 1-05/2 from 23.02.2011

Recommended for publishing by the Academic council of Donetsk National University

© Donetsk National University, 2012

© Original-breadboard model: Lytvynenko R.A., 2012

ЗМІСТ

Статті

Вотякова О.Л. Техніко-типологічний аналіз індустрій рокозовських місцезнаходжень в Закарпатті	7
Колесник О.В. Портативні кременеві “скарби-приношення” кам’яного віку і енеоліту. Аспект Південно-Східної України	29
Литвиненко Р.О. Бабинсько-криволуцьке порубіжжя	47
Панковський В.Б. Лолінсько-бабинська дзига	77
Забавін В.О. Топографічні й ландшафтні особливості розміщення курганів зрубної культури Північного Приазов’я	100
Бровендер Ю.М., Шубін Ю.П. Досвід комплексного вивчення пам’яток виробничої діяльності Донецького гірничо-металургійного центру доби бронзи	108
Полідович Ю.Б. Псалії передскіфського часу зі зооморфним оформленням	114
Грібкова Г.О. Ювелірні прикраси з кургану біля села Будки	128
Величко Є.О. Золота гривна з сарматського поховання в Донецькій області	137
Потьомкіна Т.М. Ознаки монгольської поховальної традиції (за золотоординськими кочівницькими похованнями)	144

Публікації

Кривальцевич М.М. Бронзовий прорізний наконечник списа з Білоруського Побужжя	152
Іваницький В.Р. Поселення бондаріхінської культури Кар’єрне в середній течії Сіверського Дінця	158
Бандрівський М., Білик М. Набір деталей кінської упряжі із Сільця і проблема маркерів “вершницької” культури початку ранньозалізного віку на Південно-Західній Волині	177

Дискусії

Підобід В.А., Усачук А.М., Циміданов В.В. Деякі дискусійні проблеми археології півдня Східної Європи фіналу бронзової доби	194
Отрощенко В.В. Повертаючись до теми останніх поховань зрубної спільноти	246

Історія археології

Принь О.В., Принь М.О. Первинна державна реєстрація пам’яток археології, архітектури та природи в східних округах Української РСР у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття	251
Список скорочень	266
Відомості про авторів	267

CONTENTS

Articles

Votiakova O.L. Technical and typological lithic industries characteristics of Rokosovo Paleolithic sites in Transcarpathion region	7
Kolesnyk A.V. Portable flint “hoards-offerings” of the stone age and eneolith. Aspect of Southeastern Ukraine	29
Lytvynenko R.A. Babyne-Krivaya Luka borderland	47
Pankovskiy V.B. The peg top of Lola and Babyne	77
Zabavin V.O. Topographical features and landscape location of Timber-grave culture barrows in the North Azov-sea region	100
Brovender Yu.M., Shubin Yu.P. Experience of complex investigation of production activity memorials of Donetsk mining-metallurgical center of the Bronze Age	108
Polidovych Yu.B. The Pre-Scythian cheek-pieces decorated with zoomorphic motifs	114
Gribkova G.O. Jewelry decorations from burial near village Budky	128
Velychko E.O. Golden torque of the Sarmatian tomb in Donetsk region	137
Potyomkina T.M. Signs of the Mongolian funeral practice (based on the golden horde nomadic burials)	144

Publications

Kryvaltsevich N.N. The bronze slotted spearhead from the Belarusian Bug region	152
Ivanitsky V.R. Kariernoye, the settlement of the Bondarikhinsky culture in the middle reaches of the Seversky Donets river	158
Бандрівський М., Білик М. Набір деталей кінської упряжі із Сільця і проблема маркерів “вершницької” культури початку ранньозалізного віку на південно-західній Волині	177

Discussions

Podobed V.A., Usachuk A.N., Tsimidanov V.V. Some debatable problems of archaeology of the south of Eastern Europe of the Bronze Age ending	194
Otroschenko V.V. Coming back to the theme of last burials of Zrubna community	246

History of archaeology

Pryn A.V., Pryn M.O. The primary state registration of archaeology, architecture and nature monuments in the east regions of Ukrainian SSR in the 20th – the beginning of 30 th of XX century	251
List of abbreviations	266
Data about authors	267

БАБИНСЬКО-КРИВОЛУЦЬКЕ ПОРУБІЖЖЯ

Реферат: Статтю присвячено дослідженню контактної зони між двома спорідненими посткатакомбними утвореннями фіналу середньої бронзи – дніпро-донською бабинською культурою (ДДБК) та криволуцькою культурною групою (КЛКГ). Продемонстровано тереново-хронологічну динаміку цих груп і доведено її взаємозумовленість. Запропоновано варіант історичної інтерпретації археологічних свідочств крізь призму міграційних процесів, а також механізмів адаптації в умовах екологічної катастрофи.

Ключові слова: середній бронзовий вік, блок посткатакомбних культур, дніпро-донська бабинська культура, криволуцька культурна група, контактна зона, міграція, палеоекологія, Дніпро-Волзьке межиріччя.

Вступ. Ще якийсь десяток-півтора років тому уявлення щодо східної периферії бабинської культури були доволі непевними й туманними. Попри певну розмаїтість точок зору щодо цієї проблеми, їх можна об'єднати у дві-три нерівнозначні за кількістю авторів-репрезентантів групи. Перша з них, продовжуючи традиції, закладені ще О.О. Кривцовою-Граковою, намагалася довести, щонайменше для області Донщини-Поволжя, хронологічну спадкоємність між катакомбними та зрубними старожитностями, тим самим синхронізуючи ранньозрубні пам'ятки цього регіону з бабинською культурою Надчорномор'я (України), яка там посідала проміжну позицію між катакомбним та зрубним горизонтами [Синюк, Погорелов 1986, с. 92; Синюк 1996, рис. 70; Дремов 1996, с. 116-117; 1996а, с. 20-21; 2010; 2011, с. 17-22; Юдин, Матюхин 2006, с. 70]. Другу, найбільш численну, групу дослідників представляли ті, хто визнавав наявність в Доно-Волго-Ураллі між катакомбно-полтавкінською та зрубною епохами перехідної доби/етапу, що його репрезентували т.зв. колісничні культурні утворення (доно-волзька абашевська культура – ДВАК, покровська і синташтинська культури, потаповський тип), які й розумілися хронологічним відповідником тереново західнішої бабинській культурі [Отрощенко 1990; 1990а; 2001, с. 41-74; Васильев и др. 1994, с. 81; Епиماхов 2002, с. 77; Малов 1992, с. 15; Синюк 1996, с. 208, рис. 70; и др.].

Від середини 1980-х рр. стала поступово, спочатку доволі невиразно й повільно, вимальовуватися третя точка зору, згідно якої катакомбний культурно-хронологічний горизонт на півдні Східної Європи більш-менш одночасно змінювався горизонтом посткатакомбних культурних утворень, з яких найбільш дослідженим від початку була бабинська культура (або ББК), виділена раніше за інші. Першим кроком до оформлення цієї позиції стало виокремлення одночасної бабинській культурі кам'янсько-ливенцівської групи Криму і Пониззя Дону [Братченко 1985]. Десять років потому С.Н. Братченком уже більш акцентовано та аргументовано було поставлене питання щодо існування у Надчорноморсько-Каспійській області окремого, посткатакомбного і водночас передзрубного горизонту, позначеного кістяними/роговими пряжками – надійним інтегруючим міжкультурним маркером, що дозволяє вибудовувати не лише відносну хронологію культур/груп південної половини Східної Європи, а й суміжних з нею областей Кавказу та Бакано-Подунав'я, тим самим виводячи на якісно новий рівень досліди процесів культурогенези [Братченко 1995].

Ця надзвичайно важлива праця, поза сумнівом, відіграла роль потужного каталізатора, що спричинив або посилив дослідницький пошук, спрямований на виявлення посткатакомбних старожитностей на східній периферії культурної області Бабине [див. про це: Литвиненко 2007, с. 118; 2011, с. 194]. Перші спроби виявити хронологічні відповідники Бабиному в Доно-Волзькому регіоні здебільшого зводилися до пошуку якихось фінальнокатакомбних чи посткатакомбних груп, одночасних бабинській культурі [Литвиненко 1998, с. 49; 1999, с. 71; 2000, с. 69-71; 2002; Шарафутдинова 2001; Кияшко 2004]. Я особисто тоді виходив з позицій не до кінця усвідомленого і зрозумілого (за браком необхідних даних) моноцентризму в оформленні посткатакомбного горизонту, зав'язаному

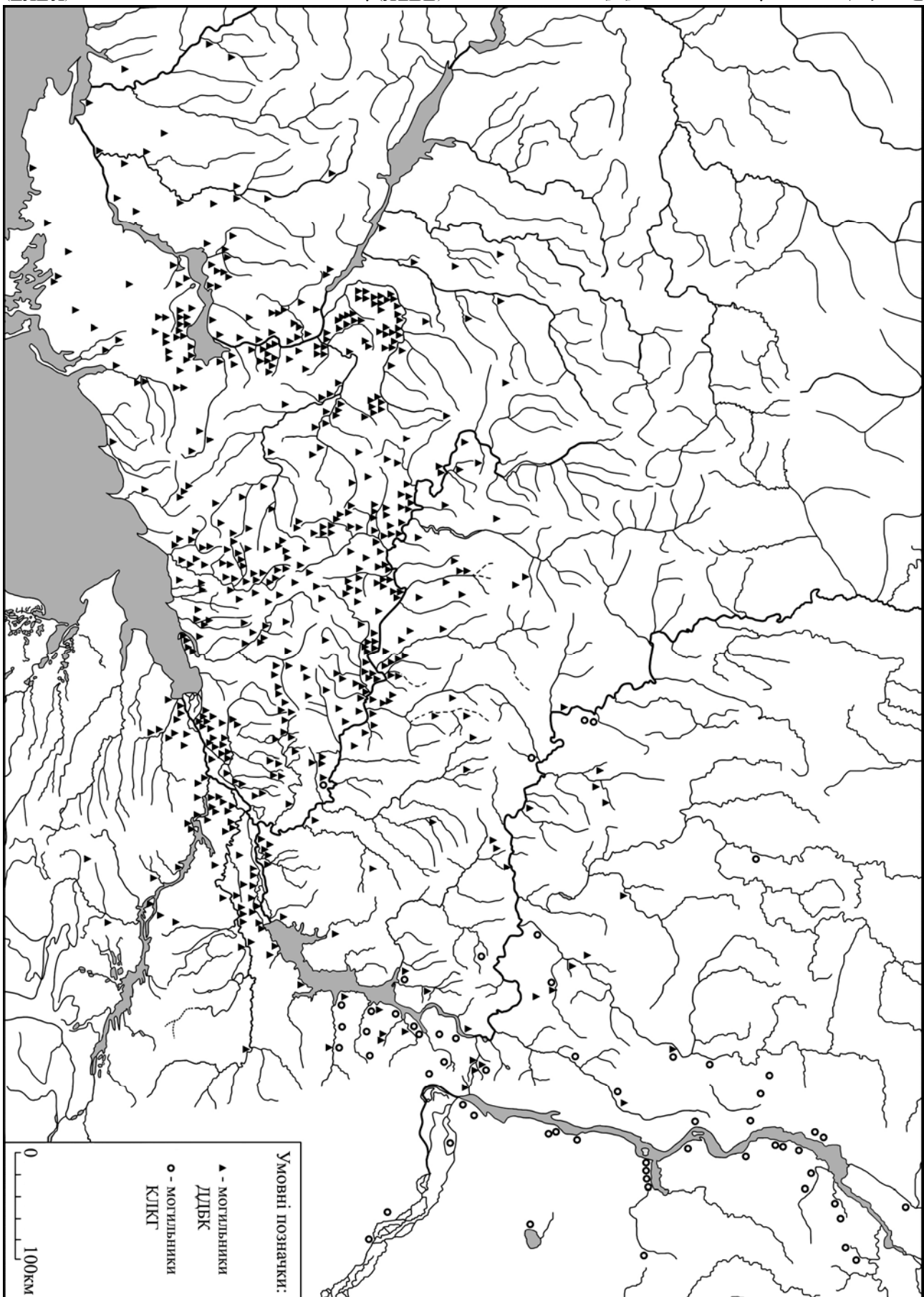

Рис. 1. Ареали дніпро-донської бабинської культури (ДДБК-ДЛБК) і криволуцької культурної групи (КЛКГ) (Fig. 1. Areas of Dniepr-Don Babynе culture (DDBC-LLBK), Kiyava Luka cultural group (KLCG-KLK))

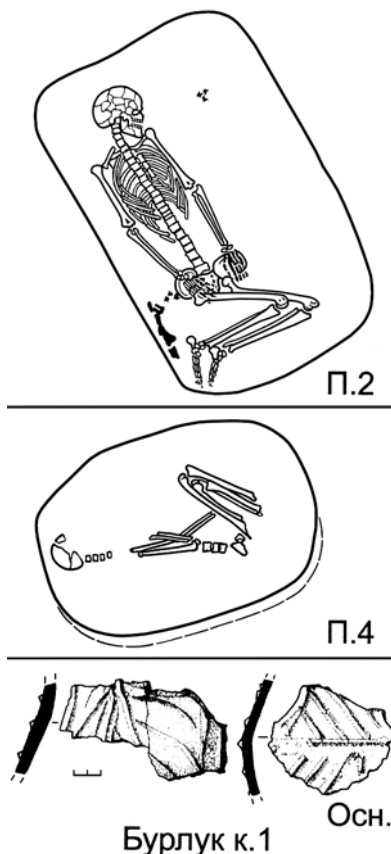
на культурі Бабіне. Поступово, з накопиченням нових фактів, ставало очевиднішим, що процес переходу від катакомбної до посткатакомбної доби мав більш глобальний (щонайменш загальноєвропейський) характер і демонстрував як моно- так і поліцентричні механізми, натомість підпорядковані єдиним, або близьким, культуротворчим тенденціям/імпульсам.

Видатна роль у справі виділення і дослідження посткатакомбного горизонту на схід від азово-чорноморського регіону, без перебільшення, належить представникові української школи археології Р.О. Мимоходу, що наразі плідно працює в Росії, де буквально протягом останнього десятиріччя виділив щонайменше п'ять (!) культур/груп посткатакомбного часу на теренах Північного Кавказу, Степового Передкавказзя, Волго-Донського та Волго-Уральського регіонів: лолінську, криволуцьку, кубанську, волго-уральську, архонську [Мимоход 2002; 2003; 2004; 2006; 2007; 2010; 2010а; 2012; Кореневский, Мимоход 2011; и др.], а також поставив принципово важливе питання щодо існування посткатакомбного блоку культур у південній половині Східної Європи [Мимоход 2005]. Одним з результатів цього дослідницького прориву можна вважати оформлення цілком певних уявлень щодо характеру культурного оточення області Бабіне зі сходу, де на південному фланзі вона межувала з лолінською культурою, а на північному – з криволуцькою культурною групою [Литвиненко 2004; 2004а; 2009, с. 51; Мимоход 2005, рис. 1; 2007, с. 152-153; Хохлов, Мимоход 2008, рис. 1]. Якщо першій з контактних зон (бабинсько-лолінській) науковцям вже доводилося приділяти увагу [Братченко 1995; Калмыков, Мимоход 2005; Литвиненко 2005; Мимоход 2007, с. 125; 2011; 2011а; та ін.], то друга (бабинсько-криволуцька) потрапляла до дослідницького обрію набагато рідше [Литвиненко 2009, с. 67, 70; Мимоход 2010]. Саме бабинсько-криволуцькій зоні контактів і присвячено статтю, що пропонується до уваги.

Дослідження. За наявними на сьогодні джерелами, кількість яких поступово зростає, область Донецько-Донського і Доно-Волзького межиріччя є зоною накладання ареалів дніпро-донської бабинської культури (ДДБК) і криволуцької культурної групи – КЛКГ (рис. 1).

Саме в цій області відомі випадки взаємної, зокрема і зворотної, курганної стратиграфії між бабинськими та криволуцькими комплексами, що додатково засвідчують певну синхронність цих посткатакомбних груп: Бурлук к. 1, Ріпний-І к. 7 (рис. 2; 3) [Глебов 2004; Литвиненко 2010, с. 42-43; 2011, рис. 8; Мимоход 2004, с. 111; 2013, с. 215-216, илл. 86; 87].

Також надійно встановлено, що у Донецько-Доно-Волзькому регіоні бабинський ареал не був сталим, а змінювався у часі, маючи при цьому чітку хронологічну динаміку: розширення теренів, починаючи з пізньої фази раннього періоду (ІБ) до середини другого (ІІА) – від Сіверського Дінця і Пониззя Дону до Доно-Волзького межиріччя і правобережжя Нижньої Волги, а потім поетапне звуження у зворотному напрямку протягом етапів ІІБ-ІІІ [Литвиненко 1998; 2000; 2009, с. 19, 25]. З огляду на те, що ця тереново-хронологічна динаміка ДДБК значною мірою збігається з областю накладання ареалів Бабиного і Кривої Луки, було б цікавим дізнатися, чи не відповідає їй певна динаміка ареалу криволуцької культурної групи.

← Рис. 2. Бурлук, к. 1: стратиграфічна колонка
← Fig. 2. Burluk, kurgan 1: stratigraphy

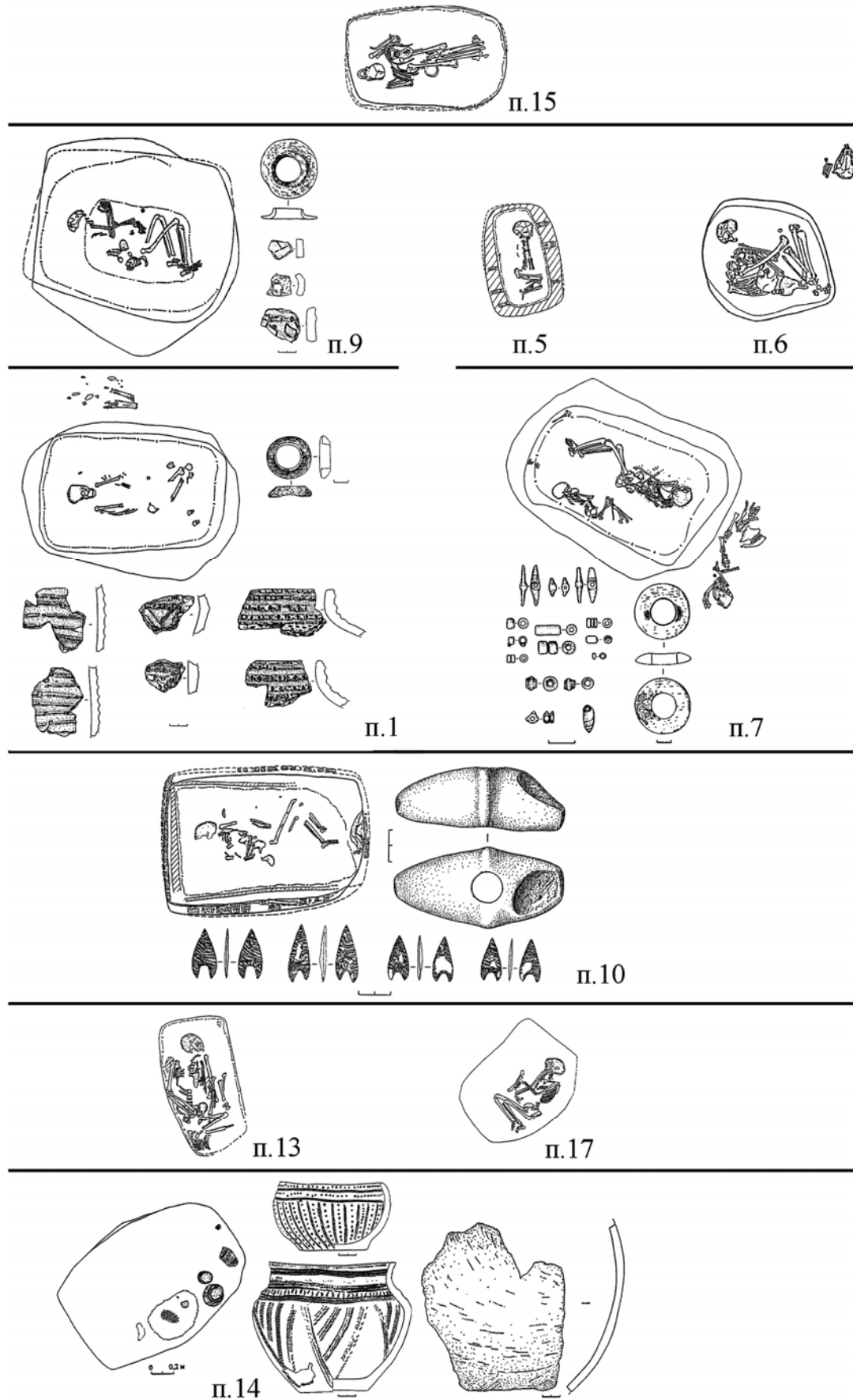
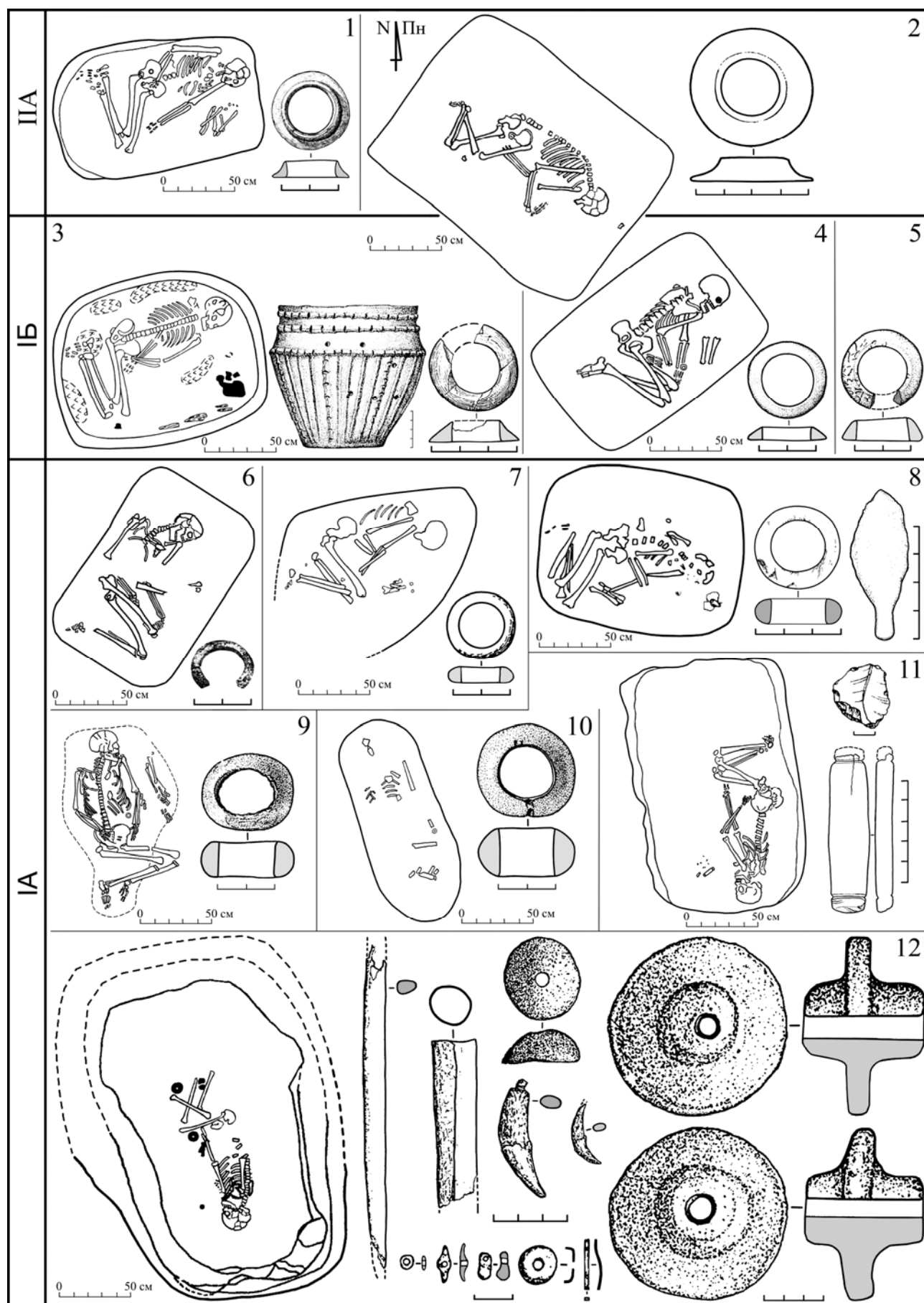

Рис. 3. Ріпний I курган 7: стратиграфічна колонка поховань середньої бронзи
Fig. 3. Ripnyi I, mound 7: stratigraphic between burials of the Middle Bronze Age

← **Рис. 4.** Хроно-діагностичні комплекси на схемі періодизації КЛКГ: **1** – Линьове 6/6; **2** – Королі 4/3; **3** – Жарений бугор 3/1; **4** – Власівський-I 7/1; **5** – Мостище-I; **6** – Дмитрівка 1/1; **7** – Велика Дмитрівка II 1/6; **8** – Верхній Баликлеї 4/4; **9, 10** – Євстратівський-II 4/3, 3/2; **11** – Жутове-I 80/2; **12** – Писарівка-II 10/2

← **Fig. 4.** Chronologically-diagnostic burials in the KLCG scheme of periodization: **1** – Lyniove 6/6; **2** – Koroli 4/3; **3** – Zharenyi Bugar 3/1; **4** – Vlasivskiy-I 7/1; **5** – Mostysche-I; **6** – Dmytrivka 1/1; **7** – Velyka Dmytrivka II 1/6; **8** – Verkhniy Balyklei 4/4; **9, 10** – Yevstrativskiy-II 4/3, 3/2; **11** – Zhutove-I 80/2; **12** – Pysarivka-II 10/2

Якщо проведення такого дослідження методом диференційованої картографії було цілком реальним для ДДБК, передусім завдяки значній кількості досліджених поховальних пам'яток і їхній доволі чіткій хронологічній диференціації, то здійснення подібної процедури для КЛКГ наразі наштовхується на чималі труднощі, зумовлені насамперед значно меншою презентабельністю джерельної бази, а відтак і кількісною обмеженістю хронологічно-діагностичних комплексів¹. Натомість ми спробували перевірити наше припущення на доступних матеріалах.

У запропонованій нами періодизації ДДБК доволі надійно виділяється 3 хронологічні періоди I–III. У свою чергу, в межах двох перших періодів виокремлюються по два етапи: IA – IB, IIА – IIБ. Таким чином, час існування ДДБК поділяється на 5 послідовних хронологічних фаз, реальність яких переконливо засвідчується комплексом даних – стратиграфічних, порівняльно-типологічних і картографічних. Надійним індикатором у справі хронологічного поділу масиву поховань ДДБК виступають т.зв. “пряжки”, типологічний ряд яких має виразну хронологічну складову і може бути описаний наступною послідовністю: ГП+1→1а→2→2о→3о (табл. 1).

Хронологічні періоди і етапи	І		ІІ		ІІІ	
	ІА		ІБ	ІІА		ІІБ
	Г-П	1	1а	2	2о	3о
Типи пряжок						

Прим.: Г-П – гачково-планкова

Табл. 1. Типолого-хронологічний ряд кістяних/рогових пряжок ДДБК

Як зазначалося вище, для кількісно обмежених пам'яток КЛКГ вибудувати такий довгий типолого-хронологічний ряд наразі не вдається. Крім того, час існування КЛКГ є коротшим за період існування сусідніх посткатакомбних утворень – ДДБК і лолінської культури [Мимоход 2010а, с. 158-159]. Скажімо, на шкалі періодизації ДДБК ми відводимо криволуцькій культурній групі діапазон часу в межах трьох етапів IA-IB-IIА, що підтверджується і трьома, відповідними кожній фазі, підтипами пряжок, які походять з поховань КЛКГ – 1 (5 шт.), 1а (2 шт.), 2 (2 шт.). Поділ поховань з пряжками за етапами виглядає наступним чином:

¹ Для порівняння можливостей застосування картографічного методу для дослідження ДДБК і КЛКГ, наведемо наступні дані: на сьогодні джерельна база ДДБК складає 1210 поховань (626 пунктів на мапі), з яких 206 (127 пунктів) містили кістяні/рогові паскові “пряжки”, що виступають надійним хронологічним індикатором, не кажучи вже про комплекси з іншим діагностичним реманентом; загальна ж кількість пам'яток КЛКГ (наші підрахунки за матеріалами Р.О. Мимохода [2005, рис. 1; 2012, илл. 80] та ін. публікаціями) – 117 поховань (63 пункти), з яких лише 9 (8 пунктів) містили кістяні “пряжки”, і 5 – інший хроно-діагностичний інвентар.

ІА (*mun 1*): Велика Дмитрівка-II 1/6; Верхній Баби́кле́й 4/4; Дмитрівка 1/1;
Євстратівський-II 3/2, 4/3;

ІБ (*mun 1a*): Власівський-I 7/1; Саратов, Жарений бугор 3/1;

ІІА (*mun 2*): Королі 4/3; Линьове 6/6 (рис. 4, 1-4, 6-10).

Брак комплексів з пряжками, необхідних для здійснення диференційованої картографії, можна дещо послабити додаванням до них кількох поховань з іншим хроно-діагностичним інвентарем, які маркують етап ІА (Висока Гора 5/1², Петруніне-II 5/2, 5/5 – набори стрілоробів; Жутове-I 80/2 – брусок із проточинами на обох кінцях; Писарівка-II 10/2 – фаянсове дворіжкове намисто) [Березуцкий и др. 2005, с. 28-30, рис. 21-22; Мимоход 2004, с. 113, рис. 4, 5-7; 2005]³ і етап ІБ (рогова пряжка типу 1а з поселення Мостище 1)⁴ (рис. 4, 5, 11-12). Крім того, кількість пунктів на мапах можна збільшити, додавши до них криволуцькі захоронення, хронологічна позиція яких надійно визначається завдяки стратиграфічному співвідношенню з похованнями ДДБК. Так, до етапу ІА слід віднести криволуцькі комплекси Ріпний-I 7/13 і 7/17; до етапу ІІА – Ріпний-I 7/5 (див. рис. 3). Після хронологічної диференціації діагностичних криволуцьких пам'яток можна перейти до картографії.

² Курган 5 з основним похованням 1 могильника Висока Гора, що автори його публікації віднесли до середньодонської катакомбної культури [Березуцкий и др. 2005, с. 30], за комплексом обрядово-інвентарних ознак, серед яких найбільш діагностичними є основне стратиграфічне положення, лівобічна поза небіжчика з випростаними до ніг руками і північною орієнтацією, а найголовніше – м'ясна напутня їжа, археологізована у формі кісток кінцівок великого копитного, поза всяким сумнівом, слід включати до списку пам'яток КЛКГ. Наявність у похованні яскравого виробничого набору стрілороба аж ніяк не заперечує пропонованій нами культурній атрибуції, адже такий реманент (ямно-катакомбний за своїми витоками) є типовим і для посткатакомбних культур [Литвиненко 1998; Мимоход 2012, с. 144-145, 166-168, 223, 294-295].

³ Поховання з Петруніного-II опубліковані лише частково. Дякую Р.О. Мимоходу за люб'язно надану інформацію щодо цих комплексів.

⁴ Пов'язання мостищенського рогового кільця-пряжки з КЛКГ є доволі умовним, з огляду на те, що наперед відома відкритість культурного шару поселення, характер стратиграфії самої пам'ятки та особливості локалізації в культурному шарі відкладень різник епох [Синюк, Березуцкий 2001, с. 10-14] не дозволяють надійно співвіднести цю знахідку з матеріалами певного культурно-хронологічного етапу. З поселення Мостище I походять свідчення іванобугорської, воронезької, катакомбної, доно-волзької абашевської (донської абешевської, за визначенням авторів публікації), бондарихінської та скіфської культур. Розглядуване рогове кільце з достатніми підставами може бути віднесено до матеріалів бронзового віку. Дане припущення виглядає цілком вірогідним, з огляду на те, що морфо-метричні ознаки кільцевого виробу повністю відповідають характеристикам посткатакомбних пряжок типу 1а, про що ми судимо на підставі безпосереднього *de vise* знайомства з артефактом у фондах археологічного музею ВГПУ 2000 р. (за сприяння Т.Ю. Березуцької), коли нам вдалося власноруч зробити його рисунок, а А.М. Усачуку також здійснити трасологічне обстеження. Зважаючи ж на присутність на поселенні Мостище I відкладень майже всіх культур бронзової доби Середньої Донщини, є підстави припускати й наявність там матеріалів КЛКГ, зокрема у вигляді багатоваликової кераміки [Синюк, Березуцкий 2001, с. 51, рис. 38, 11; 40, 11, 12], яка характеризує не лише пізньокатакомбний горизонт, а й трапляється у похованнях КЛКГ [Монахов 1984]. Та й пряжки типу 1а у Доно-Волзькому межиріччі наразі відомі лише в комплексах КЛКГ і ДДБК.

У монографічній публікації Мостищенського комплексу серед матеріалів бронзового віку, на диво, відсутня розглядувана нами знахідка. Натомість морфологічно подібний виріб, названий ворворкою, фігурує серед знахідок скіфського часу [Синюк, Березуцкий 2001, с. 147, рис. 102, 2]. Важко напевно сказати, чи йдеться в даному випадку про один і той же артефакт. Якщо так, то виникає питання, на підставі чого його віднесено до скіфського часу, адже автори особливо наголошували: “всі [кістяні – Р.Л.] знахідки походять з культурного шару і не є пов'язаними з житлами чи господарськими спорудами” скіфського часу [Синюк, Березуцкий 2001, с. 147]. Все-таки ми схилиємося до думки, що свого часу досліджене нами у фондах археологічного музею ВГПУ кільце (шифр: Мостище-I-87, P₂-34/2, № 23) і опублікована “ворворка” є різними артефактами, адже перший з них є фрагментарним, на відміну від цілого другого; до того ж вони дещо різняться своїми перетинами (пласко-опуклим у першому випадку і обопільно-опуклим – у другому) й розмірами.

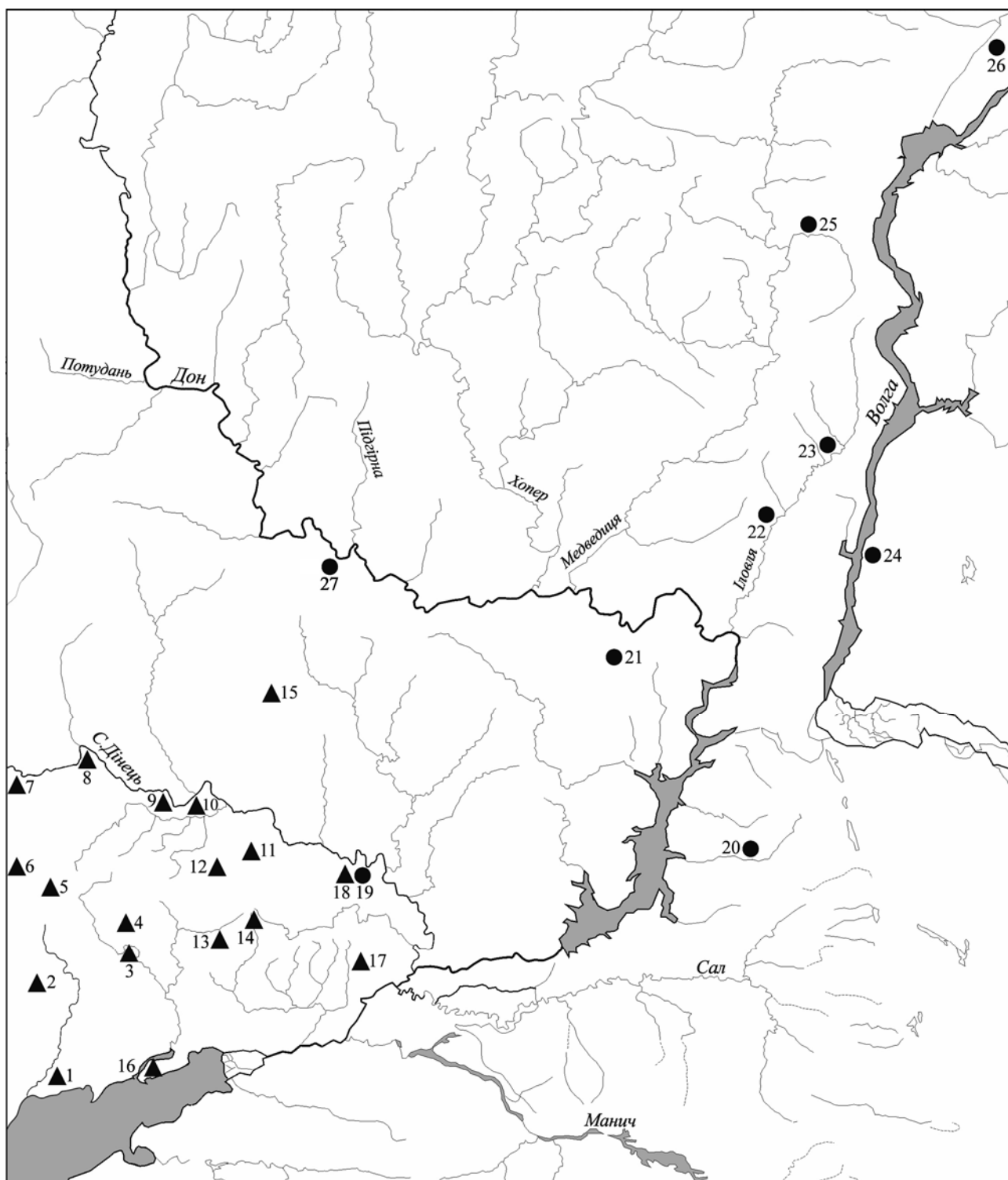

Рис. 5. Пам'ятки ДДБК (▲) і КЛКГ (●) етапу ІА

Fig. 5. Sites of DDBC (▲) and KLCT (●), stage IA

Взявши п'ятичленну шкалу періодизації ДДБК за базову (зважаючи на її більшу довжину і кращу перевіреність), ми створили п'ять map, що вони відповідають хронологічно послідовним етапам/фазам цієї періодизації: на кожен map наносились синхронні в межах відповідного етапу пам'ятки ДДБК і КЛКГ.

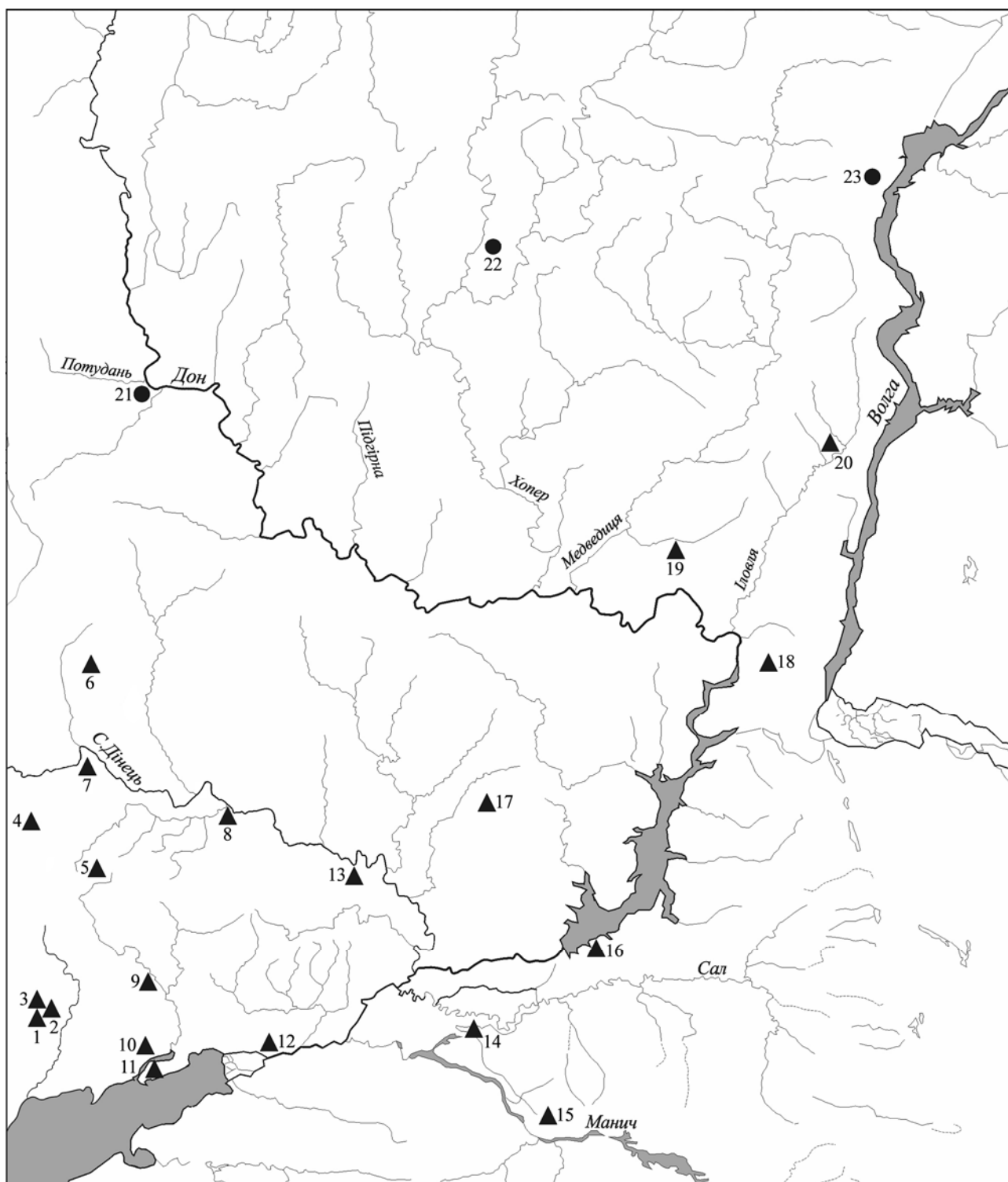

Рис. 6. Пам'ятки ДДБК (▲) і КЛКГ (●) етапу ІВ

Fig. 6. Sites of DDBC (▲) and KLCT (●), stage IB

Мана 1 (рис. 5), яка відбиває найдавніший етап двох порівнюваних культурних утворень (ІА за шкалою ДДБК), демонструє, що: з одного боку, область поширення ДДБК відповідала т.зв. Азово-Донецько-Дніпровському вододілу, не виходячи на схід у Донецько-Донське межиріччя (за винятком однієї пам'ятки); з іншого боку, ареал КЛКГ охоплює область від Заволжя і Волго-Донського межиріччя (до р. Осавулівський Аксай на півдні), вочевидь, до Доно-Донецького межиріччя (одна пам'ятка навіть виходить на правий берег

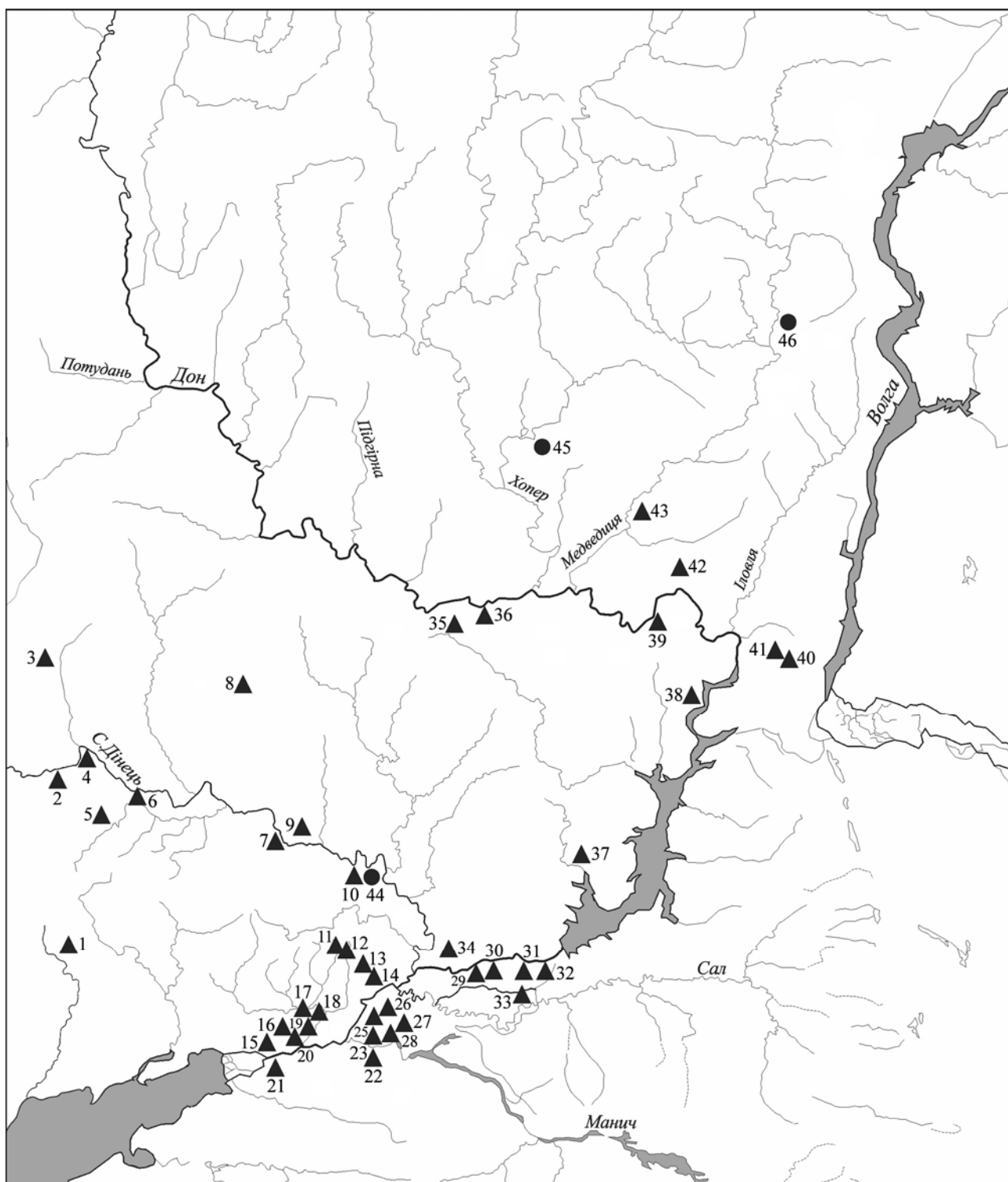

Рис. 7. Пам'ятки ДДБК (▲) і КЛКГ (●) етапу ІА

Fig. 7. Sites of DDBC (▲) and KLCT (●), stage ІА

Дінця). За такої картографічної картини, Сіверський Донець формально виступає рубежем між сусідніми посткатакомбними культурними утвореннями. З огляду ж на невисоку щільність розкопаних курганных могильників у Сіверськодонецькому Лівобережжі та й взагалі Донецько-Донському межиріччі, ми не наважуємося беззастережно прийняти такий висновок. Відтак коректнішим буде вважати область Донецько-Донського межиріччя умовною контактною зоною між ДДБК і КЛКГ на самому ранньому етапі їхнього існування.

Мана 2 (рис. 6), яка відповідає наступному етапу (ІБ за шкалою ДДБК), засвідчує таке: ДДБК, як і раніше здебільшого займаючи Азово-Сіверськодонецький вододіл, розширює свій ареал у східному напрямку, виходячи на Донецько-Донське і Доно-Сальсько-Маницьке межиріччя, сягаючи своїми найсхіднішими пам'ятками району найбільшого зближення великих закрутів Дона і Волги з виходом до південно-східних районів Доно-Волзького межиріччя⁵; відповідно, КЛКГ, відступаючи з Донецько-Донського межиріччя і півдня Доно-Волзького межиріччя на північ, тепер займає область між Доном в його середній течії та Волгою. Тепер умовним кордоном між ДДБК і КЛКГ виступає р. Дон у нижній частині своєї середньої течії, на ділянці Потудань–Іловля.

Мана 3 (рис. 7), яка відповідає наступному етапові (ІА за шкалою ДДБК), відбиває таку ситуацію: ареал ДДБК, продовжуючи розширення у північно-східному – північному напрямках, досягає басейнів лівобережних донських приток Іловлі, Медведиці й Хопра (в межах їхніх нижніх течій)⁶; водночас пам'ятки КЛКГ займають сусідні, однак дещо північніші терени Доно-Волзького межиріччя, в межах басейнів середніх-верхніх течій названих донських приток. Власне, на цьому етапі КЛКГ і завершує своє існування, заступаючись культурним утворенням іншого – не катакомбного, а абашевського – походження.

Цим наступником виступила культура, яку різні дослідники називають або доно-волзькою абашевською (ДВАК), або донською абашевською, або покровсько-абашевською, або покровською. Саме її пам'ятки безпосередньо стратиграфічно перекривають комплекси КЛКГ в курганах Доно-Волзького регіону [Мимоход 2004, с. 110; 2005, с. 71, 72]. Відтак подальші зіставлення ареалу ДДБК здійснюватимуться саме з областю поширення ДВАК і її генетичною наступницею – покровською зрубною культурою (ПЗК, за номенклатурою В.В. Отрощенка).

Мана 4 (рис. 8) відповідає подальшому хронологічному етапові (ІІБ за шкалою ДДБК) і вимальовує таку картину: ареал ДДБК демонструє початок зворотного звуження у південному – південно-західному напрямках – на правобережжя Дону, у Доно-Донецьке

⁵ Два крайні північно-східні поховальні комплекси ДДБК, що тереново виходять вже на обшири Доно-Волзького межиріччя, виглядають дещо відірваними від решти: Баранівський-І 10/5 (зал. ст. Петрів Вал, Камишинський р-н Волгоградської обл.) – у середній течії Іловлі [Сергацков 1992, с. 99, рис. 1, 2], Ветютнів 2/1 (Фроловський р-н Волгоградської обл.) – у нижній течії р. Арчеда (ліва притока Медведиці) [Клепиков 1992]. Попри те, що в них відсутні пасові кільця-пряжки, на підставі яких визначалася вузька хронологічна позиція комплексів і здійснювалося їхнє картографування, ми все-таки нанесли ці пам'ятки на мапу 2 (рис. 6), керуючись іншими діагностичними ознаками. Перше з поховань за своїми обрядовими характеристиками (курганна досипка, прямокутна яма з чіткими кутами і високою дерев'яною рамою вздовж периметра стін, західна орієнтація з характерним укладанням рук – $\perp$) може бути віднесеним до ранніх пам'яток ДДБК (в межах етапів І-ІА). Другий комплекс (рис. 10, І-9), окрім притаманних для ранньобабинських пам'яток рис обряду, вирізняється доволі рідкісним і водночас хронологічно показовим реманентом – набором стрілороба (4 випростувачі древків, 2 абразиви, 2 стулки викопних мушель) і прикрасами, до складу яких входили бронзові спіральна та бляшано-рурчаста пронизки [Клепиков 1992; Мимоход 2013, с. 180], час побутування яких у поховальному обряді ДДБК не виходить за межі раннього періоду (ІА-Б) [Литвиненко 1997, с. 32-33; 1998, с. 104; Литвиненко, Зарайская 2004, с. 223]. Деякі ж обрядові особливості цього поховання, зокрема сильна зібраність небіжчика і адоративна позиція рук небіжчика (W), дозволяють відносити ветютнівське поховання, скоріш, до пізньої фази раннього періоду (етапу ІБ).

⁶ Доповнення хроно-діагностичних пам'яток ДДБК рештою комплексів, хронологія яких на підставі обрядових ознак визначається дещо ширшими рамками, ніж один етап періодизаційної шкали, проте в межах етапів ІА-ІІБ, дозволяє уточнити бабинський ареал (або зону проникнення її носіїв) у Доно-Волзькому межиріччі, розширивши її від нижніх течій Іловлі – Медведиці – Хопра на захід, до басейну р. Підгірної включно [Литвиненко 1996, с. 69; 2006, с. 159, 163, рис. 1А, І-9; 2009а, с. 70].

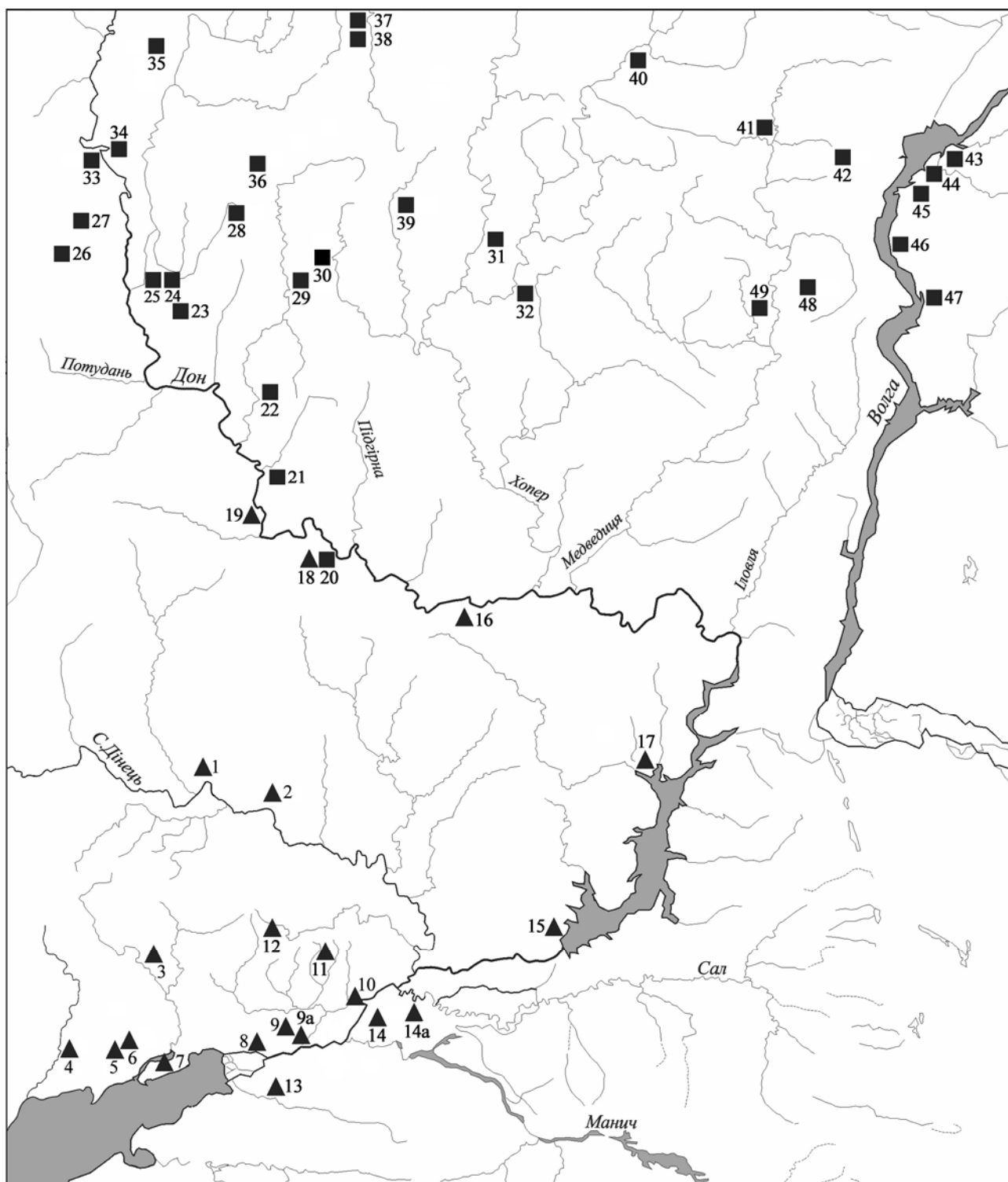

Рис. 8. Пам'ятки ДДБК (▲) і ДВАК (■) етапу ІІВ
Fig. 8. Sites of DDBC (▲) and DVAC (■), stage ІІВ

межиріччя; натомість майже вся область Доно-Волзького межиріччя покривається пам'ятками ДВАК (на цю мапу наносилися її ранні комплекси – періоду щиткових паліїв, причому для чистоти картини лише ті, що містили деталі кінської вузди), відсутніми лише в лівобережному донському басейні нижніх течій Іловлі, Медведиці, Хопра і Підгірної⁷. Тепер

⁷ Ця біла пляма наразі не знаходить логічного пояснення, адже курганні пам'ятки окресленого району, особливо східної (волгоградської) його ділянки, є доволі добре дослідженими, а тому

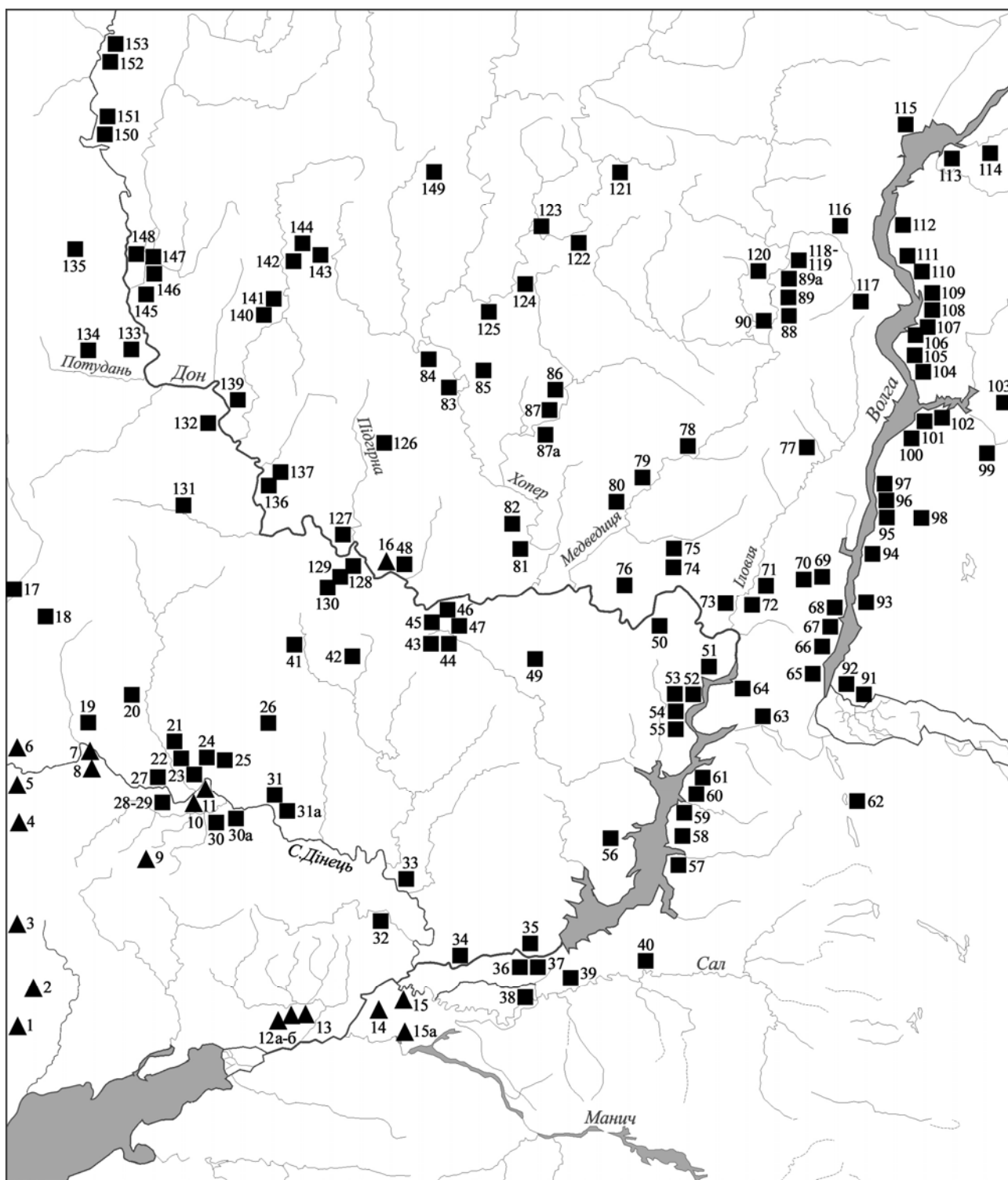

Рис. 9. Пам'ятки ДДБК (▲) і ДВАК-ПЗК (■) етапу III
Fig. 9. Sites of DDBC (▲) and DVAC-PZC (■), stage III

формальним рубежем між сусідніми культурами знову виступає Дон у нижній частині своєї середньої течії. Вочевидь, така взаємна динаміка ареалів має тлумачитися як відхід людності

посилатися на його археологічну невивченість немає жодних підстав. Проте з'ясувати, носіями якої культури ці терени були освоєні/заселені протягом хронологічної фази, яка відповідає періодові ПБ шкали ДДБК, сьогодні не видається можливим.

ДДБК з найсхідніших районів свого проникнення і нетривалого перебування у Доно-Волзькому межиріччі.

Мапа 5 (рис. 9) відповідає останньому – III етапу існування ДДБК, коли її ареал вкотре, причому суттєво, скоротився у південно-західному – західному напрямках, звузившись із Доно-Донецького межиріччя на Сіверськодонецьке Правобережжя і Надазів'я. Водночас потужний масив абашевських/покровських пам'яток у цей період охопив значну область Заволжя, все Волго-Донське і Доно-Донецьке межиріччя, близьке Лівобережжя Нижнього Дону (в межах Доно-Сальського межиріччя), з виходом на правий берег Сіверського Дінця майже вздовж всієї його течії. Відтак саме Сіверський Дінець виступає кордоном між пізньою ДДБК, з одного боку, і пізньою ДВАК – ранньою ПЗК, з іншого.

Інтерпретація.

Поза сумнівом, виявлена методом картографії тереново-хронологічна динаміка сусідніх посткатакомбних утворень Волго-Дніпровського межиріччя відбиває якісь історичні реалії, певний процес. Що стоїть за цими даними і як можна їх тлумачити?

Насамперед є очевидним, що археологічні джерела доволі надійно засвідчують мінливість ареалу ДДБК. Від початку сформувавшись в області між Дніпром, Сіверським Дінцем і Азовським морем, яку ми ототожнюємо з первинним осередком/ядром бабинської культурогенези [Литвиненко 1996, с. 67-68; 2001а; 2009а, с. 49-50, рис. 1], ДДБК перебувала в окреслених межах лише протягом початкової фази раннього періоду (етап ІА). Вочевидь, у цей же час на східніших теренах, в області Доно-Волзького межиріччя, а можливо з виходом у Доно-Донецьке межиріччя складається КЛКГ. Немає сумніву, що обидві ці регіональні культурогенези відбувалися в контексті загального процесу розпаду катакомбної культурної області й оформлення на ґрунті її територіальних одиниць низки утворень посткатакомбного блоку [Мимоход 2004, с. 113; 2005; и др.]. Неважко побачити, що серед півдюрини відомих сьогодні посткатакомбних культур/груп Передкавказзя і Надчорноморсько-Каспійської області саме КЛКГ демонструє найбільшу схожість з ДДБК, яка проявляється комплексно, насамперед на рівні матеріальної культури (в тій частині, що ми її знаємо за поховальним реманентом), а також елементів поховальної обрядовості: кістяні пряжки типів 1, 1а, 2; кам'яні бруски з проточинами на кінцях; дворіжкове фаянсове намисто; кераміка з багатоваликовим декором; набори стрілоробів з кам'яними жолобчастими випростувачами древків, стулками викопних мушель і виїмчастими вістрями. Деякі з перелічених спільних категорій мають наскрізний характер, тобто є притаманними або для середньобронзової доби загалом, або її посткатакомбного періоду зокрема – набори стрілоробів, виїмчасті стріли, намистини з виступами. Інші ж визначають саме двосторонні *бабинсько-криволуцькі* зв'язки – пряжки, точильний брусок, можливо й багатоваликова кераміка. На наш погляд, ці факти не є випадковими, а відбивають історичні реалії, сутність яких варто тлумачити крізь призму певної культурно-історичної спорідненості ДДБК і КЛКГ. Остання теза не здаватиметься надуманою, коли враховувати ту обставину, що названі посткатакомбні утворення у своєму генетичному підґрунті мають споріднені пізньокатакомбні групи/варіанти/культури: ДДБК – середньодонську загалом або її правобережний варіант [Братченко 1977; Литвиненко 2001, с. 171; 2011; та ін.], а КЛКГ – лівобережну середньодонську і волгодонську [Литвиненко 2004, с. 104-105; 2009а, с. 67; Мимоход 2004, с. 113; 2011, с. 44], які входили до складу анонсованої та дещо наміченої останнім десятиріччям у працях С.Н. Братченка *донецько-донської катакомбної культури* [див. про це докладніше: Литвиненко 2011, с. 182]. Середньодонська і волгодонська катакомбні культури є настільки схожими, що далеко не всі дослідники згодні з їхнім взаємним відокремленням, і навіть ті, хто згоден, зазвичай утруднюються у справі їхнього теренового розмежування [напр.: Гей 2010, с. 6-7]. Свого часу, виходячи з присутності в матеріальному комплексі криволуцької групи таких бабинських маркерів, як кільцеві пряжки, ми висловлювали припущення щодо причетності ДДБК до процесу складання КЛКГ, навіть розглядали КЛКГ в якості продукту бабинського осередку культурогенези, його східної периферії [Литвиненко 2004, с. 105]. Цю ж позицію певною мірою поділяв і Р.О. Мимоход [2005, с. 72]. Більш того, можу припустити (оскільки не здійснював

ретельного статистичного зіставлення), що КЛКГ стоїть до ДДБК ближче, ніж ДПБК (дніпро-прутська бабинська культура), а відтак має всі формальні та неформальні підстави бути включеною до культурного кола Бабине. З огляду ж на те, що наразі відсутні підстави для ствердження будь-якого, навіть найменшого, хронологічного пріоритету ДДБК над КЛКГ⁸, видається більш логічним і коректним вести мову про одночасність формування двох розглядуваних посткатакомбних утворень. Проте навіть цей висновок не заперечує припущення щодо впливу з боку ДДБК на КЛКГ, адже його важко не помітити, зважаючи на те, що криволуцький матеріальний комплекс включав не лише різні типи кільцевих пряжок, але й бруски з проточинами, що виступають візитівкою саме дніпро-донської бабинської культури⁹.

Якими би близькими через свою “двоюрідну спорідненість” не видавалися ДДБК з КЛКГ, проте археологічні джерела засвідчують доволі стрімке просування бабинської людності в межі криволуцького ареалу і відповідний відступ криволуцького населення у північно-східному напрямі. Що приховано за цими фактами? Доступні археологічні свідчення аж ніяк не можна вважати достатніми для достеменної оцінки характеру взаємин носіїв двох розглядуваних посткатакомбних груп. Втім деякі дотичні факти можуть допомогти у справі розв’язання цього питання.

По-перше, кидається в очі, що у просуванні ДДБК на схід – північний схід брали участь майже винятково дорослі чоловіки. Статистика разом з картографією засвідчують, що на початковій фазі розширення ареалу ДДБК у східному напрямі (етап ІБ) жінки в цьому процесі не були задіяні: у Донецько-Донському межиріччі немає жодного поховання жіночої обрядової групи (що існувала лише протягом першого періоду – ІА-Б), натомість присутні лише захоронення чоловіків. Поодинокі жіночі та дитячі комплекси з’являються в цьому регіоні лише у другому періоді (ІА-Б).

Загалом для бабинського соціуму тієї східної – північно-східної зони, куди розширився ареал ДДБК і який вона зберігала протягом етапів ІБ-ІІБ (Волго-Донське, Доно-Донецьке і Доно-Сальське межиріччя у межах сучасних Волгоградської та Ростовської обл. РФ) відтворюється вкрай нетипова демографічна картина, що характеризувалася виразно низькою питомою вагою жінок і дітей на тлі переважаючої доросло-чоловічої складової (здебільшого віком 20-40 років)¹⁰: жіночі поховання складають тут лише 11,1% (4 дорослі та 1 дівоче), а дорослі чоловічі – 88,9% (40 захоронень), що визначає коефіцієнт маскулінізації на рівні 8 ($40 : 5 = 8$). Такий показник є дуже високим і кількаразово перевищує не лише середньостатистичний по культурі – 1,8, а

⁸ Навіть у тій, хрестоматійній за своєю надійністю, наочністю, змістовністю і вагомністю стратиграфічній колонці, яку виявлено в області первинного осередку ДДБК (Ріпний-І к. 7), пара криволуцьких поховань посідає найнижчу позицію за всі бабинські, передуючи при цьому навіть двом послідовним горизонтам, комплекси яких мають надійні хронологічні маркери етапу ІА, а також горизонту з маркером етапу ІБ ДДБК (див. рис. 3).

⁹ Водночас не варто відкидати припущення щодо теоретичної можливості конвергентної появи кільцевих пряжок в КЛКГ, адже їхні потенційні прототипи є відомими у пізніх пам’ятках донецько-донської КК з ялинковим декором кераміки, ареал яких, частково збігався з областю поширення КЛКГ на її ранньому етапі (в межах Доно-Донецького межиріччя) [Литвиненко 2004б, с. 279-283, рис. 11; 2011, с. 192-195, рис. 6]. Це зауваження стосується і пропозиції залучати до списку можливих бабинських впливів на КЛКГ, окрім кільцевих пряжок, також спільні типи вістер стріл (виїмчасті – *Р.Л.*) і факт потрапляння близької бабинським посудини з поховання Жарений Бугор 3/1 (з багатоваликовим декором) [Мимоход 1995, с. 72]. Не заперечуючи такої можливості, адже автор свого часу сам доводив посткатакомбні характеристики жаренобугорського горщика і його схожість з бабинськими зразками, все-таки відзначимо, що така подібність могла стати і результатом конвергентних процесів, адже як виїмчасті стріли, так і багатоваликова кераміка виступають ознаками пізньокатакомбних утворень Донецько-Доно-Волзької області [порівн.: Литвиненко 1999, с. 70].

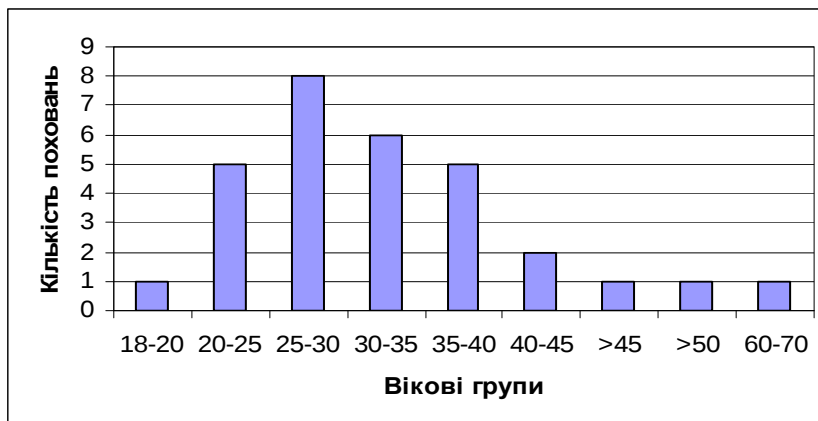
¹⁰ В окресленій зоні загалом нам відомо 99 поховань ДДБК, з яких 32 – забезпечені антропологічними статевовіковими визначеннями, а ще 17 характеризуються надійними обрядово-інвентарними маркерами статі, таким чином доводячи загальну кількість діагностованих комплексів до половини всього масиву.

також підвищений показник для її раннього періоду (ІА-Б) – у межах 3,1-3,8 [Литвиненко, Литвиненко 2011, с. 50-51]. Крайні ж північно-східні терени ДДБК (Волгоградська обл. і прилеглі райони Ростовської обл. в межах верхніх басейнів Чиру, Калитви та Бистрої – не далі умовної лінії Чорткове–Морозівськ–Нижньогнутів) демонструють ще разючішу статистику¹¹: при 1 жіночому похованні на 22 чоловічих, коефіцієнт маскулінізації дорівнює 22 (!). Показово мало в цьому периферійному районі також дитячих поховань: 6,9% (2 комплекси) проти середньостатистичних для ДДБК 20% [Литвиненко, Литвиненко 2011, с. 49-50, табл. 1; 2]¹². Виявлена палеодемографічна ситуація навряд чи відповідає картині звичайно функціонуючого соціуму скотарів бронзового віку [порівн.: Кислий 2005; та ін.]. Вона більше нагадує якусь особливу або й надзвичайну ситуацію, наприклад, колонізацію територій, коли у початковій (нестабільній і почасти небезпечній) фазі цього процесу традиційно беруть участь здебільшого дорослі чоловіки, а решта соціуму (жінки, недорослі та старечі вікові групи) долучаються до справи освоєння нових земель згодом, як це, здається, і мало місце у випадку з ДДБК. Додатковим аргументом на користь подібного сценарію виступає статистика, що визначає віковий ценз дорослих чоловіків, поховання яких присутні в курганах окресленої вище (на початку цього абзацу) області Волго-Доння (табл. 2):

Вікові групи (рік)	18-20	>20	20-25	>25	25-30	25-35	>30	30-35	30-40	>35	35-40	35-45	40-45	>45	>50	60-70
Кількість поховань	1	1	4	1	7	2	1	1	3	1	3	1	1	1	1	1
Разом	30															

Табл. 2. Вікові групи дорослого чоловічого населення ДДБК Волго-Донського регіону

Більш наочною ця картина є у випадку переведення статистики у форму діаграми, для побудови якої ми дещо оптимізували вихідні дані, розподіливши значення проміжних вікових груп по найближчим основним (діагр. 1):

Діагр. 1. Вікові групи дорослого чоловічого населення ДДБК Волго-Донського регіону

¹¹ Загальна кількість поховань ДДБК цього периферійного району складає 42 (з них у Волгоградській обл. – 26, у Ростовській обл. – 16).

¹² Показово, що з просуванням на південний захід – захід демографічна картина поступово змінюється і наближається до середньостатистичної по ДДБК. Так, бабинські курганні некрополі, що знаходяться в межах 20-25-кілометрової смуги вздовж правого берега Дону (від Цимлянського водосховища до гирла Сіверського Дінця) і далі вгору по лівобережжю Дінця вздовж його ростовської та луганської ділянок, дають коефіцієнт маскулінізації 3,7, а питому вагу дитячої групи – в межах 12,5-18,4%. У Доно-Сальському межиріччі ці показники є наступними: коефіцієнт маскулінізації – 3,7%, діти – 26%.

Ця діаграма засвідчує, що переважна більшість дорослих чоловіків, які брали участь у розширенні до Волги територій бабинської людності (ДДБК) і потім перебували на них, репрезентують віковий діапазон 20-40/45 років (80/87% від загальної кількості) з домінантою на віковій групі 25-30 років, що відповідає найбільш працездатній і боєздатній частині соціуму.

Сама ситуація, коли одне населення залишає певну територію, а інше слідком займає звільнені землі, як зазначалося вище, припускає причинно-наслідковий зв'язок між цими двома процесами, причому натякає, скоріш на конфліктний, ніж миролюбний характер взаємодії двох сусідніх спільнот. І хоча прямих аргументів на підтвердження такого сценарію наразі невідомо, втім є дотичні факти, що їх можна тлумачити в контексті протистояння і навіть озброєних конфліктів. Щойно розглянута демографічна картина лише підтверджує таке припущення. Додатковим аргументом на користь конфліктних взаємин можуть виступати відомі в контактній зоні поховання чоловіків з реманентом стрілоробів. Важливо зазначити, що такі комплекси присутні в обох культурних групах:

ДДБК (рис. 10): *Нижньобараниківка 5/10* [Братченко 2003, с. 202-203, 208, рис. 37-38];
Ветютнів 2/1 [Клепиков 1992];

КЛКГ (рис. 11): *Висока Гора 5/1* [Березуцкий и др. 2005, с. 28-30, рис. 21-22];
Петруніне II 5/2, 5/5 [Мимоход 2004, с. 113, рис. 4, 5-7].

Показово, що всі названі поховання вояків-стрілоробів демонструють тяжіння до теренів бабинсько-криволуцького порубіжжя (припустимо зони протистояння) – Донецько-Донського межиріччя і Доно-Волзького межиріччя в межах басейнів Іловлі та Медведиці (рис. 12)¹³. Логічним здаватиметься й питання щодо поховань з відповідними ознаками загибелі людей. Бабинські могильники окресленого регіону не дають жодного поховання з ознаками смертельних поранень, щоб їх можна було би пов'язати з конфліктом, який ми наразі моделюємо та перевіряємо¹⁴. Натомість серед масиву криволуцьких некрополів такими можна вважати вже згадувані захоронення вояків-стрілоробів Петруніне II 5/2 і 5/5, де небіжчиків було поранено стрілами, кременеві виїмчасті вістря яких виявлено серед кісток скелетів, а першого з них – також смертельно травмовано в голову¹⁵. Відомі ще два захоронення – Верхньорубіжний-I 3/4, Сміловка 2/3 [Мимоход 2013, с. 146]¹⁶, в яких також виявлено по кременевому виїмчастому вістря стріли, контекст яких не дозволяє беззаперечно тлумачити їх ані як знаряддя смертельного поранення, ні як реманент-зброю¹⁷. У будь-якому разі, для нас є важливою та обставина, що обидва петрунінські та верхньорубіжненські поховання, які так чи інакше мають військовий контекст, знаходяться безпосередньо в зоні бабинсько-криволуцьких контактів, при цьому відзначаючи основний

¹³ Наразі у ДДБК загалом відомо 11/12 поховань стрілоробів, основний масив яких (9 комплексів) зосереджений на Донецько-Дніпро-Азовському вододілі [Литвиненко 1998б, с. 104, рис. 3], тобто у первинному осередку бабинської культурогенези. Натомість декілька захоронень виходять за межі цієї зони, як у західному (1 комплекс), так і східному (2 розглядувані нами комплекси) напрямках, тим самим відбиваючи простежуване наприкінці раннього етапу широтне розширення ареалу ДДБК [Литвиненко 2009а, с. 67-68].

¹⁴ До уваги не беруться бабинські захоронення, де небіжчиків було вбито/поранено стрілами з наконечниками, які типологічно надійно пов'язуються з лолінською та покровською зрубною культурами.

¹⁵ За інформацією та інтерпретацією Р.О. Мимохода.

¹⁶ Дякую Р.О. Мимоходові за інформацію щодо цих комплексів.

¹⁷ Одиначні вістря стріл у похованнях Верхньорубіжний-I 3/4 та Сміловка 2/3, локалізовані позаду кістяків, Р.О. Мимоход тлумачить як приналежні до поховального реманенту, з огляду на те, що в захороненнях деяких культур бронзового віку за спиною небіжчика нерідко розміщено сагайдаки [Мимоход 2013, с. 146]. Загалом, аналогія ця є цілком слушною, але не беззаперечною, оскільки далеко не завжди сагайдаки укладалися за спиною. Так, наприклад, із 6 відомих у ДДБК сагайдачних наборів у 2-х стріли розміщалися позаду небіжчика, а у 4-х – попереду.

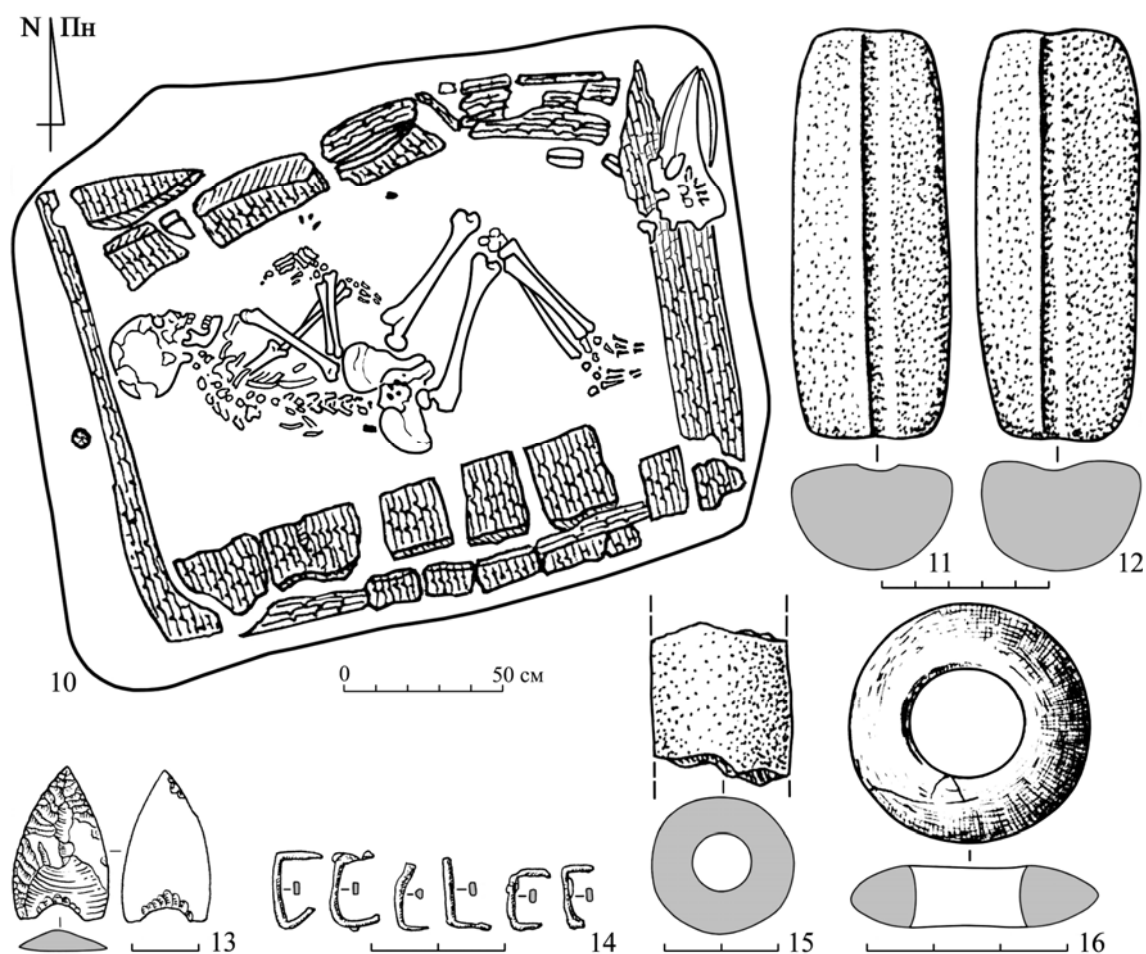
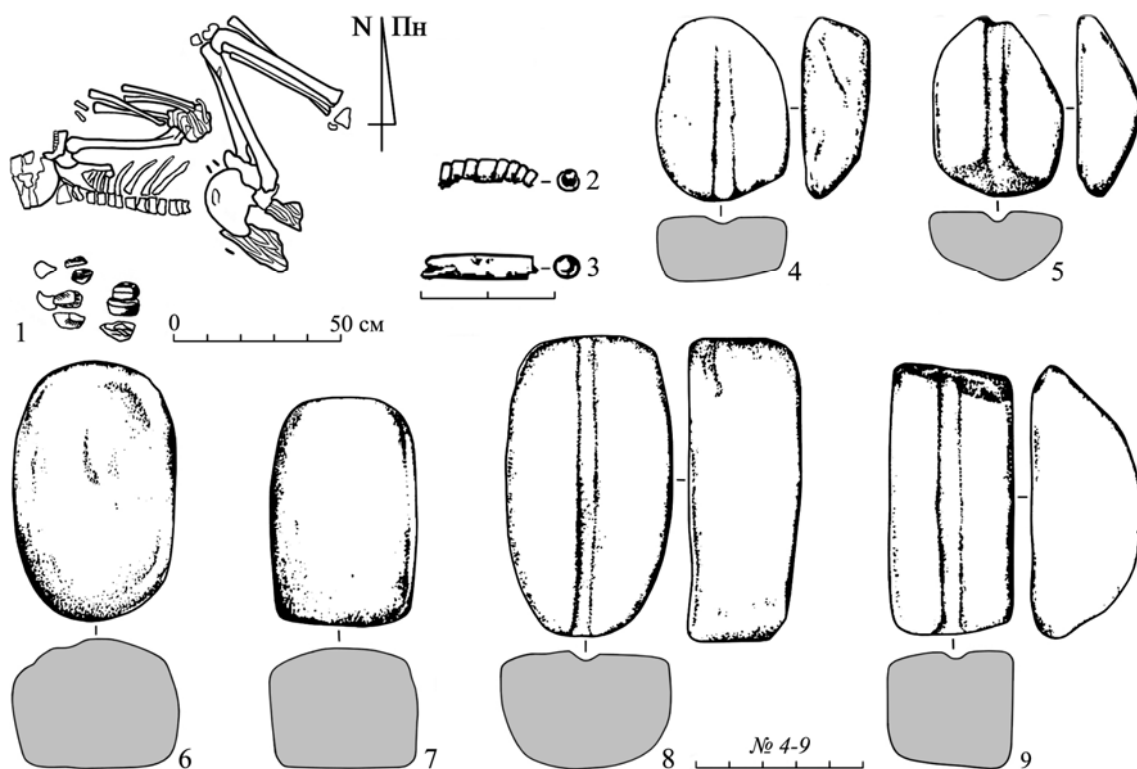

Рис. 10. Поховання стрілоробів ДДБК: 1-10 – Ветютнів 2/1; 11-16 – Нижньобараниківка 5/10
Fig. 10. Burials of masters craft arrows of DDBC: 1-10 – Vetiutnev 2/1; 11-16 – Nyzhniobaranykivka 5/10

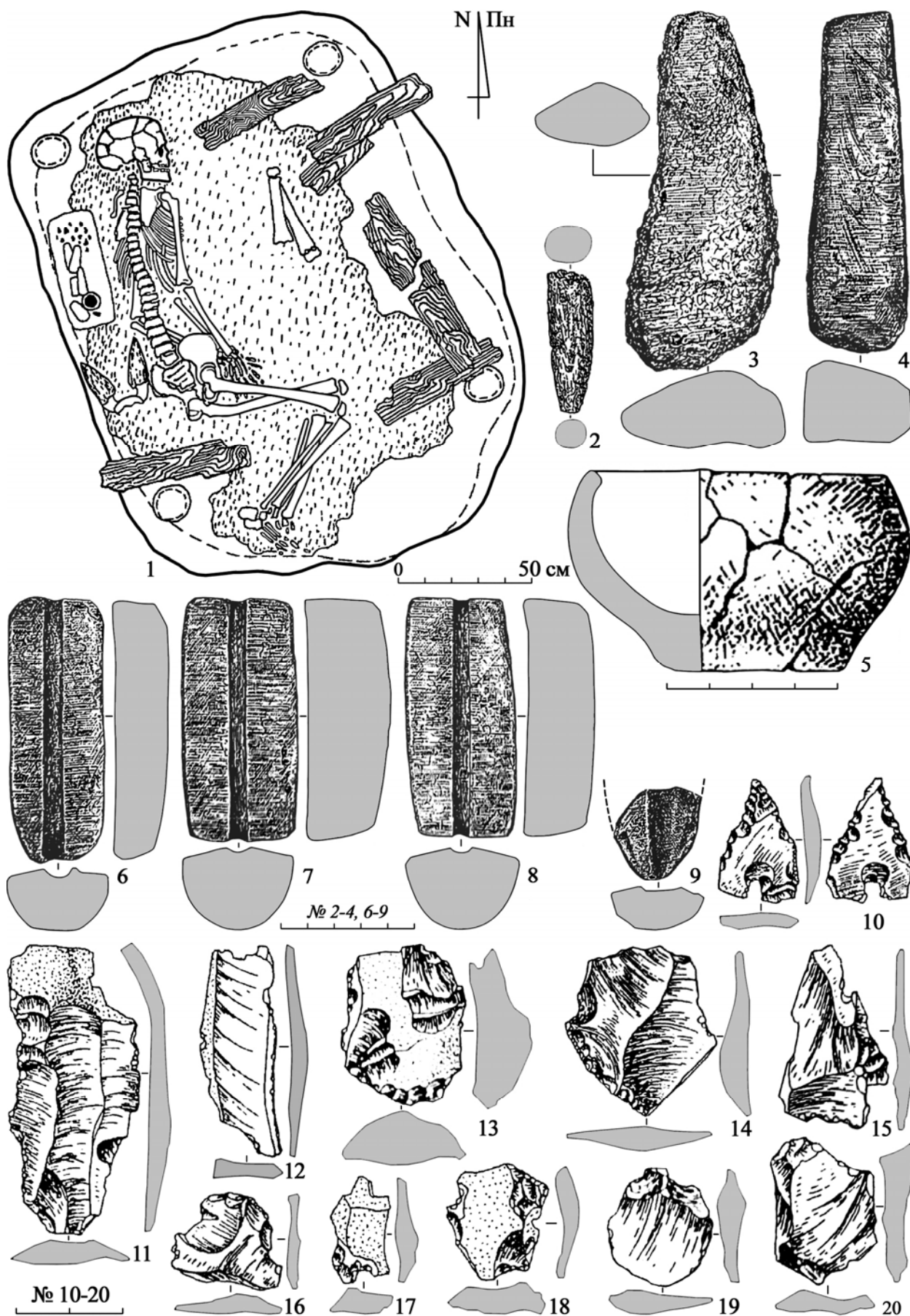

Рис. 11. Поховання стрілороба КЛКГ: Висока Гора 5/1
 Fig. 11. Burial of masters craft arrows of KLCG: Vysoka Gora 5/1

маршрут просування носіїв ДДБК у Волго-Донське межиріччя (див. концентрацію пам'яток ДДБК вздовж нижньої течії Дону і між великими закрутами Дону й Волги на мапі – див. рис. 1).

Звичайно, теоретично можна було би допускати можливість протистояння криволукців якимось іншим ворогам, наприклад носіям лолінської культури, які також демонстрували на своєму ранньому етапі чималу мобільність, зокрема просування на лівобережжя Нижньої Донщини (в ареал ДДБК) і південь Волго-Донського межиріччя (в ареал КЛКГ) [Мимоход 2013, с. 22]. Однак лолінські кременеві стріли, відомі за похованнями, зокрема у складі сагайдачних наборів, належали до зовсім інших типів – листоподібних і черешкових [Мимоход 2013, с. 146-159, 295-296, илл. 67, 4-1/1], ніж виїмчасті стріли, якими було вбито небіжчиків з криволуцьких поховань Пертуніне II 5/2 і 5/5, можливо і Верхньорубіжний-I 3/4. Та й захоронення криволуцького вояка-стрілороба з Високої Гори 5/1 територіально знаходиться дуже далеко від контактної зони між КЛКГ і Лолою, на відстані щонайменше 250-300 км. Натомість цей пункт добре вписується в іншу систему культурно-історичних контактів, позначаючи західний фланг бабинсько-криволуцького “фронту” (рис. 12).

Як можна оцінити характер самого перебування носіїв бабинської культури на східних теренах її ареалу протягом його розширення? Спираючись на доступний сьогодні корпус даних, відповісти докладно і вичерпно на це питання доволі важко. Відтак висловимо лише деякі припущення з даного приводу, перед тим зазначивши, що адекватне відтворення розглядуваної історико-культурної ситуації ускладнене нерівнозначністю і нерівномірністю археологічної дослідженості області Волго-Донсько-Донецького межиріччя.

З огляду на тривалість присутності людності ДДБК на цих землях, то був не швидкоплинний рейд чи військовий похід, хоча виключати подібні епізоди на ранній фазі проникнення, вочевидь, не варто¹⁸. Якою мірою і як саме були освоєні нові землі, сказати важко. Нечисленність могильників ДДБК у Доно-Донецькому і, особливо, Доно-Волзькому межиріччях може натякати на низьку щільність бабинського населення в цих регіонах, у всякому разі значно меншу, ніж на західніших теренах Нижньої Донщини і Сіверськодонецчини. Можливо, цей факт засвідчує не постійне перебування, а лише епізодичні проникнення бабинських скотарських груп на ці східні території, які або входили до периферії криволуцького ареалу (тоді цей процес можна назвати інфільтрацією), або, що здається вірогіднішим, виступали буферною зоною між цими сусідніми спільнотами. Якщо для порівняно краще досліджених лівобережно-донських районів Волгоградської обл. такий висновок у майбутньому навряд чи буде суттєво скорегованим, то його правомірність відносно слабо дослідженого Доно-Донецького межиріччя згодом може втратити свою правомірність і, за нашим прогнозом, ця область напевно увійде до ареалу ДДБК. З іншого боку, згаданий чинник дослідженості також не дозволяє адекватно оцінити ступінь освоєння Доно-Донецького межиріччя криволуцькою спільнотою, а також відповісти на питання, наскільки повним був її відхід на північ через наступ у ці райони бабинського населення.

У зв'язку з цим неабияке значення може мати навіть той одиничний факт, що його зафіксовано розкопками згадуваного вище кургану 7 могильника Ріпний I на правобережжі Сіверського Дінця, в якому посткатакомбну добу репрезентовано надзвичайно інформативною стратиграфічною колонкою із беззмужно розміщеними трьома криволуцькими та шістьма бабинськими похованнями (див. рис. 3). Причому, найпізніше з криволуцьких захоронень посідає позицію, яка надійно відповідає етапові ІІА бабинської шкали. Таким чином, перебування цього представника криволуцької людності у глибокому тилу ДДБК, до того ж на етапі найбільшого просування бабинського ареалу на північний схід (до самої Волги), не дозволяє спрощено тлумачити етнокультурну ситуацію в регіоні.

¹⁸ Цією часовою протяжністю процес перебування ДДБК на сході відрізнявся від зовні подібної ситуації просування носіїв ДДБК на захід (до Південного Надбужжя і навіть), яке відбувалося доволі стрімко і хронологічно не виходило за межі етапу ІВ [Литвиненко 2004а, с. 17; 2009а, с. 68; 2011а, с. 39].

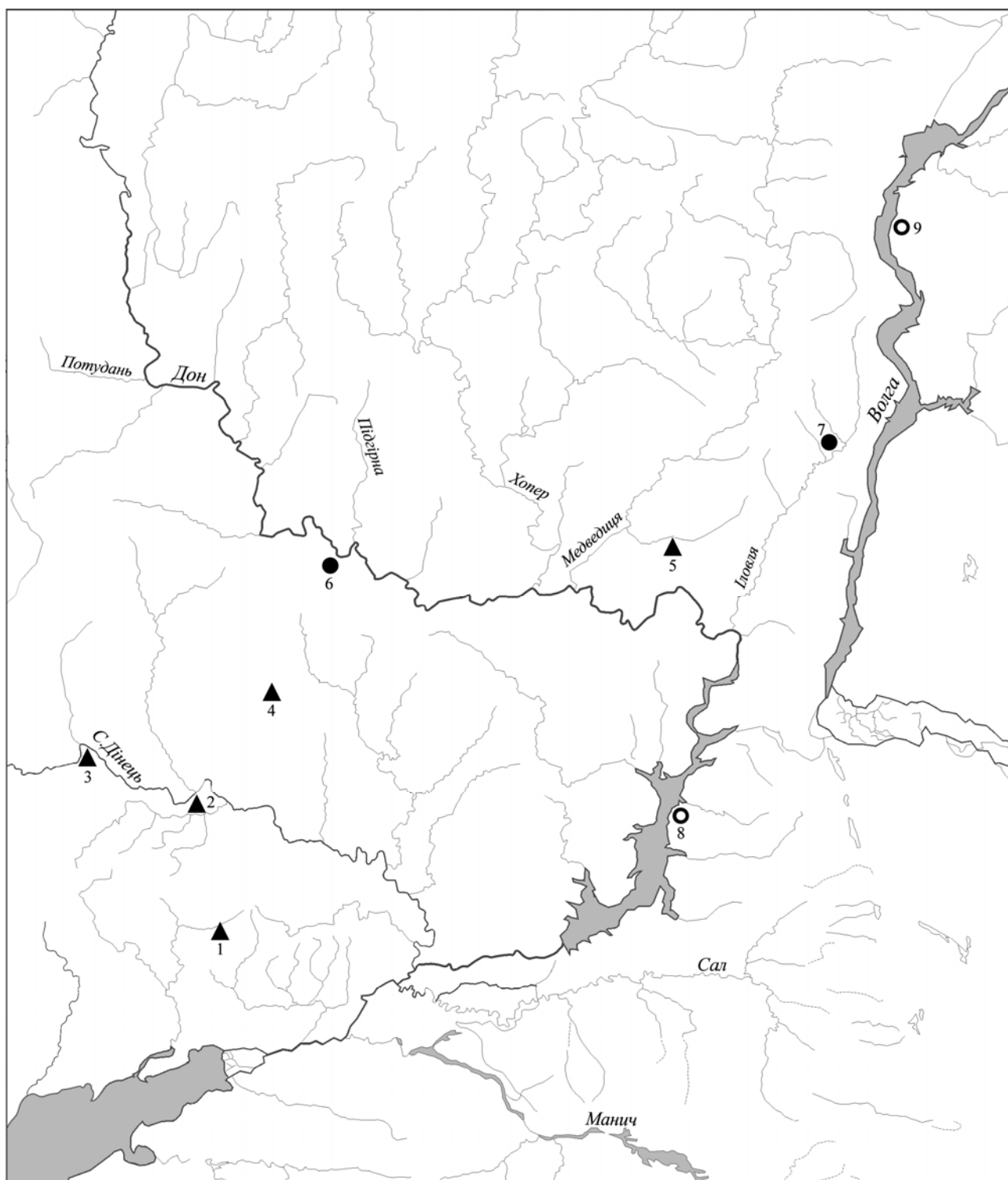

Рис. 12. Поховання вояків-стрілоробів. ДДБК (▲): 1 – Цимлянка II 1/3; 2 – Олександрівськ 1/49; 3 – Привілля 11/13; 4 – Нижньобараниківка 5/10; 5 – Ветютнів 2/1; КЛКГ (●): 6 – Висока Гора 5/1; 7 – Петруніне II 5/2, 5/5; поховання загиблих КЛКГ (○): 8 – Верхньорубіжний I 3/4; 9 – Сміловка 2/3

Fig. 12. Burials of masters craft arrows. DDBK (▲): 1 – Tsymlanka II 1/3; 2 – Alexandrovsk 1/49; 3 – Pryvillia 11/13; 4 – Nyzhniobaranykivka 5/10; 5 – Vetutnev 2/1; KLCG (●): 6 – Vysoka Gora 5/1; 7 – Petrunino II 5/2, 5/5; burials of the dead KLCG (○): 8 – Verkhnerubezhnyi I 3/4; 9 – Smelovka 2/3

Ще важче відповісти на питання, чим була викликана міграція бабинського населення у північно-східному напрямі? Цілком можливо, що вона мала якийсь причинно-наслідковий зв'язок з підвищеною військовою активністю, яка фіксується саме на ранньому етапі ДДБК в

її первинному осередку (Азово-Сіверськодонецько-Дніпровському регіоні) за концентрацією на цих теренах поховань “воjakів-лучників” (зі сагайдаками), “воjakів-стрілоробів” (з виробничими наборами), небіжчиків зі слідами поранень (вістря стріл серед кісток), а також вторинних поховань (на кшталт “пакунків”) [Литвиненко 1998а; 1998б; 2011]. Відтак можна припустити, що внаслідок певних внутрішніх процесів, можливо і протистоянь, які відбувалися у середовищі ДДБК на початковому етапі її культурогенези, якась частина бабинського соціуму мусила вирушити на нові землі.

Доречно було би шукати причину бабинських міграцій також і серед природо-кліматичних чинників, з якими, між іншим, наразі так чи інакше пов’язуються масштабні культурогенетичні зрушення кінця середньобронзового віку, що призвели до зміни почту пізньокатакомбних культур/груп утвореннями посткатакомбного блоку [Литвиненко 2007а, с. 113; 2009а, с. 65-66; 2009б, с. 15-161; Борисов и др. 2009, с. 47, 52; Борисов, Мимоход 2010; 2011; Демкин и др. 2012, с. 20, 23, табл.; Кузьминых, Литвиненко 2012; Мимоход 2013, с. 312-313; та ін.]. За умов масштабної (загальноєвразійської) екологічної кризи, яка полягала у небаченій за весь суббореальний період аридизації та континенталізації клімату (посуха, суворість і малосніжність зим), спричиненому ними погіршенні ґрунтово-рослинних характеристик (дефляція ґрунтів вододілів та високих надзаплавних терас, зменшення потужності гумусового шару, перебудова карбонатного профілю, підвищення солонцюватості ґрунтів, пониження мікробіологічної активності та зниження продуктивності трав’яної рослинності), цілком логічним видаватиметься прагнення рухомих скотарів кінця середньої бронзи просуватися до більш сприятливих природо-кліматичних зон, зокрема у північніші широти. Показово, що подібну мобільність цього ж часу (рання фаза посткатакомбної доби, що відповідала етапам ІА-Б ДДБК) проявляють не лише бабинці, а й лолінці, одним з активних напрямів просування яких був північний [Мимоход 2013, с. 22], про що вже йшлося. Вочевидь, як і бабинці, лолінці також намагалися просунутися з критично посушливої пустельно-степової і навіть пустельної зони Центрального Передкавказзя до дещо сприятливіших сухостепових районів Нижньої Донщини і півдня Доно-Волзького межиріччя [Борисов и др. 2009, с. 51]. Проте є підстави припускати, що у повній реалізації цієї мети на заваді їм стали не менш рухомі та войовничі, до того ж значно чисельніші, бабинські скотарі. Можливо, останній чинник зумовив відхилення до сходу вектору лолінської міграції, в результаті чого вони потрапили на степові обшири Заволжя, де стимулювали процес формування ще однієї посткатакомбної групи – волго-уральської, а згодом і колісничної синташтинської культури [Мимоход 2010, с. 73; 2013, с. 323-335]. Таким чином, археологічні джерела, разом із даними палеокліматології, дозволяють відтворювати певні фрагменти тієї культурно-історичної мозаїки, за якою приховано складні й водночас цікаві процеси, що відбувалися наприкінці середньобронзового віку (близько 2200-2000 рр. до Р.Х.) на теренах південної половини Східної Європи.

Після уходу з історичної арени людності, що залишила по собі пам’ятки криволуцького типу, у Доно-Волзькому регіоні формується нова спільнота, яку ототожнюють зі старожитностями доно-волзької абашевської культури (ДВАК), покровської культури, пам’яток покровського типу [Мимоход 2013, с. 233, 335; и др.]. Судячи з концентрації ранніх пам’яток ДВАК (горизонту щиткових паліїв) здебільшого в зоні сучасного Доно-Волзького лісостепу, саме цей регіон можна вважати первинним осередком її культурогенези. Згодом культура демонструє розширення свого ареалу, зокрема у південному напрямі, в результаті чого на пізньому своєму етапі вона досягає південних районів Середньої Донщини, а невдовзі виходить на терени Доно-Донецького межиріччя, насамкінець досягаючи Сіверського Дінця. Ця фінальна фаза, вочевидь, збігається з процесом трансформації ДВАК у покровську зрубну культуру (ПЗК), тому однозначна культурна атрибуція відповідних пам’яток, перехідних по суті, є доволі непростою справою. Наразі ми обмежуємося лише демонстрацією ареальної динаміки ДВАК–ПЗК, яку ми намагалися відтворити на двох мапах, де відбито хронологічно послідовні етапи, відповідні, з одного боку, пізнім фазам

існування ДДБК (етапи ІІБ – ІІІ), а з іншого – ранній та пізній ДВАК, що припадає приблизно на першу чверть ІІ тис. до Р.Х. за каліброваною радіовуглецевою хронологією. На більш ранньому з цих етапів (див. рис. 8) ДВАК охоплювала переважно зону сучасного лісостепу Доно-Волзького межиріччя, не поширюючись південніше середніх течій Медведиці й Хопра; лише на заході її пам'ятки вниз по Дону досягають гирл Осереді й Тулучейвки; водночас ареал ДДБК відсунувся на південь за Дон (у Доно-Донецьке межиріччя), при цьому найбільша скупченість бабинських пам'яток цього часу спостерігається у пониззі Дону. На найпізнішому етапі (див. рис. 9) населення пізньої ДВАК – ранньої ПЗК масово залюднює все Доно-Донецьке межиріччя, досягаючи Сіверського Дінця і водночас витискаючи носіїв пізньої ДДБК у Донецько-Азовсько-Дніпровський регіон, можливо і Прикубання [Бочкарев, Лесков 1978, с. 24; Бочкарев 1993, с. 69; Братченко 1985а, с. 485; Литвиненко 1994, с. 75; 1995, с. 83; 1998, с. 50; 2001, с. 16-17; Мимоход 2005, с. 72; 2006, с. 252; 2013, с. 335-336; Отрощенко 2001, с. ; Савва 1992, с. 157; Шарафутдинова 1983, с. 32; 1991, с. 74; 1996, с. 59; та ін.]. Втім, це вже зовсім інша історія.

Принципово важливою для нас є та обставина, що абашевсько-покровська міграція на південь, з Доно-Волзького до Доно-Донецького межиріччя, збігається з початком періоду гумідизації та поліпшення природно-кліматичних умов, які спостерігаються після 4000 р. тому [Борисов и др. 2009, с. 51; Демкин и др. 2001, с. 370; 2005, с. 104-105, табл. 1; 2006, с. 38-40, табл. 1; 2012, с. 19; Демкин, Демкина 2005, табл. 1; и мн. др.]. Вочевидь, саме поліпшення кліматичних умов зробило південні степи знову привабливими для скотарів і спричинило масові хвилі міграції пізніх доно-волзьких абашевців (покровців) на родючі пасовиська Нижньої Донщини, Сіверськодонецчини і, можливо навіть, Лівобережного Дніпровського Лісостепу.

Висновки. Сучасний рівень комплексних знань щодо археологічних структур кінця середньої бронзи півдня Східної Європи дозволив вийти на рівень деяких історичних реконструкцій, серед яких автор обрав сюжет, що стосується взаємин між людністю двох сусідніх утворень посткатакомбного блоку – дніпро-донської бабинської культури (ДДБК) і криволуцької культурної групи (КЛКГ). Було виявлено тереново-хронологічну динаміку, згідно якої спочатку ареал ДДБК поетапно (протягом фаз ІБ-ІІА) розширявся від його первинного Азово-Дніпро-Донецького осередку на північний схід, до півдня Волго-Донського межиріччя, з паралельним звільненням цих теренів аборигенною людністю КЛКГ, що відсунулася на північніші території Волго-Донського регіону. Попри певну спорідненість і близькість ДДБК з КЛКГ, взаємини їхніх носіїв у буферній/контактній зоні, вочевидь, могли приймати конфліктний характер, на що натякає комплекс фактів: а) відтворюваний за матеріалами могильників нетиповий статевовіковий склад бабинського соціуму на нових східних землях, що ним освоювалися, який засвідчує перебування на цих теренах якщо не винятково, то здебільшого дорослих чоловіків при відсутності чи крайній рідкості жінок і дітей; б) підвищений рівень мілітарності обох конфронтуючих соціумів (бабинського і криволуцького), засвідчений похованнями вояків-лучників і вояків-стрілоробів; в) присутність у курганах контактної зони поховань КЛКГ зі слідами смертельних поранень небіжчиків (зокрема й аналогічними бабинським стрілами), за відсутності аналогічних поховань ДДБК. Чинники, що зумовили розглянуті вище “переселення народів” і зміни культурних ареалів, могли бути пов'язаними як із внутрішніми процесами розвитку бабинського соціуму, що призвели до відселення його частини на нові землі, так і, до чого ми більше схилиємося, спричинені досягненням максимуму екологічної кризи (аридизації), пік якої припадає на самий кінець ІІІ тис. до Р.Х.

Згодом (на етапах ІІБ-ІІІ ДДБК) мав місце зворотний процес відтоку бабинського населення на південний захід, в результаті якого ареал ДДБК суттєво скоротився майже до його первинних кордонів. Цей відхід з нещодавно освоєних земель був спричинений абашевсько-покровською міграцією з північних районів Доно-Волзького межиріччя,

викликаною поліпшенням екологічних умов на тлі початкової фази гумідізації клімату, що припадає на першу чверть II тис. до Р.Х.

Проведеним дослідженням також вдалося простежити одну з давніх міграцій (та зворотну реміграцію) бронзового віку, важливість якої полягає не лише у конкретному факті протоісторії, а також із огляду на можливість його використання для розробок теоретичних проблем виявлення і дослідження міграцій за археологічними даними.

Литвиненко Р.А.

БАБИНСКО-КРИВОЛУКСКОЕ ПОГРАНИЧЬЕ

Статья посвящена исследованию контактной зоны между двумя родственными посткатакомбными образованиями финала средней бронзы – днепро-донской бабинской культурой (ДДБК) и криволуцкой культурной группой (КЛКГ). Выявлено территориально-хронологическую динамику, в соответствии с которой сначала ареал ДДБК поэтапно (на протяжении фаз IB-IIA) расширялся из своего первичного Азово-Днепро-Донецкого очага на северо-восток, до юга Волго-Донского междуречья, с параллельным оставлением этих земель аборигенным населением КЛКГ, которое отодвинулось на более северные территории Волго-Донского региона. Несмотря на определенную родственность и близость ДДБК и КЛКГ, взаимоотношения между их носителями в буферной/контактной зоне, очевидно, могли принимать конфликтный характер, на что намекает комплекс фактов: а) восстанавливаемый по материалам могильников нетипичный половозрастной состав бабинского социума на вновь осваиваемых восточных землях, который свидетельствует о пребывании на этих территориях если не исключительно, то преимущественно взрослых мужчин при отсутствии или крайней редкости женщин и детей; б) повышенный уровень военизированной обоим противостоящих социумов (бабинского и криволуцкого), подтверждаемый погребениями воинов-лучников и воинов-стрелоделов; в) присутствие в курганах контактной зоны погребений КЛКГ со следами смертельных ранений умерших (в частности аналогичными бабинским стрелами), при отсутствии подобных погребений ДДБК. Факторы, обусловившие эти “переселения народов” и смены культурных ареалов, могли быть связанными как с внутренними процессами развития бабинского социума, приведшими к отселению его части на новые земли, так и (к чему мы более склоняемся) вызваны экологическим кризисом (аридизацией), пик которой приходится на самый конец III тис. до Р.Х.

Вскоре после этого (на этапах IB-III ДДБК) имел место обратный процесс оттока бабинского населения на юго-запад, в результате которого ареал ДДБК существенно сократился почти до его первоначальных границ. Этот отход из недавно освоенных земель был вызван абашевско-покровской миграцией из северных районов Доно-Волжского междуречья, связанной с улучшением экологических условий на фоне начальной фазы гумидизации климата, приходящейся на первую четверть II тис. до Р.Х.

Благодаря проведенному исследованию, также удалось проследить одну из древних миграций (и обратную ремиграцию) бронзового века, важность которой состоит не только в конкретном факте протоистории, но также в связи с возможностью его использования для разработки теоретических проблем выявления и исследования миграций по археологическим данным.

Ключевые слова: средний бронзовый век, блок посткатакомбных культур, днепро-донская бабинская культура, криволуцкая культурная группа, контактная зона, миграция, палеоэкология, Днепро-Волжское междуречье.

Lytvynenko R.A.

BABYNE-KRIVAYA LUKA BORDERLAND

Article is devoted to research of a contact zone between two related post-catacomb groups of the end of an Middle Bronze Age – Dnepr-Don Babyne culture (DDBC) and Krivaya Luka cultural group (KLCG). It is revealed territorially-chronological changes, according to which all over again DDBC's area step by step (during stages IB-IIA) extended from primary Azov-Dnepr-Don center on northeast, up to the south Country between Volga-Don, with simultaneous оставлением these grounds native population КЛКГ which was

removed on more northern territories Volga-Don of region. Despite of the certain likeness and affinity of DDBC and KLCG, obviously, mutual relations between their population in a buffer/contact zone had a conflict character, on what the complex of the facts hints: a) restored on materials of burial grounds atypical sex-age structure of Babyne's society on new east mastered grounds, which testifies to stay in these territories if not absolutely mainly adult men, at absence or the big rarity of women and children; b) the military growth in both resisting societies (DDBC and KLCG), which is supported by the burials of soldiers-archers and soldiers-manufacturers of arrows; c) presence in the contact zone of KLCG burials with evidences of fatal injuries (including arrows, similar to Babyne's), in absence of identical DDBC burials. The factors, caused these migrations and changes of cultural areas, could be connected as with internal developments of Babyne's society, which led to the relocation of its parts on the new lands, and were caused by ecological crisis (arid, drought), the most of which falls to the end of 3 millennium BC.

Later (in stages IIB-III DDBK) reverse process Babyne's population outflow to the southwest, resulting in significantly reduced area DDBK almost to its primary borders took place. from the newly reclaimed land was caused by Abashevo-Pokrovsk migration from northern Don-Volga watershed caused the improvement of environmental conditions on the background of the initial phase of humidity climate that falls on the first quarter of the 2 millennium BC.

The research also managed to trace one of the ancient migration (and back remigration) of the Bronze Age, the importance of which is not only in a specific fact prehistory, but also due to the possibility of its use for the development of theoretical problems of identification and study of migrations on archaeological data.

Keywords: Middle Bronze Age, Dnepr-Don Babyne culture, Krivaya Luka cultural group, contact zone, migration, paleoecology, Country between Dnieper and Volga.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Березуцкий В.Д. Древности Богучарского края / В.Д. Березуцкий, В.В. Кравец, Н.Л. Новиков. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2005. – 130 с.

Борисов А.В. Палеопочвы и природные условия южнорусских степей в посткатакомбное время / А.В. Борисов, Р.А. Мимоход, В.А. Дёмкин // АВЛ. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Ворон. ун-та, 2009. – С. 47-54.

Борисов А.В. Палеоэкологические условия и механизмы сложения лопатинской культуры / А.В. Борисов, Р.А. Мимоход // Археология Нижнего Поволжья: проблемы, поиски, открытия: матер. III Нижневолжской археол. конф. – Астрахань, 2010. – С. 54-60.

Борисов А.В. Роль природной среды в сложении лопатинской культуры / А.В. Борисов, Р.А. Мимоход // Труды III (XIX) Всероссийского археологического съезда. – СПб.; М.; Великий Новгород, 2011. – Т. II. – С. 370-371.

Бочкарев В.С. Культурогенез и развитие металлопроизводства в эпоху поздней бронзы (по материалам южной части Восточной Европы) / В.С. Бочкарев В.С. // Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации: тез. докл. симпозиума. – СПб., 1993. – С. 20-21.

Бочкарев В.С. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом / В.С. Бочкарев, А.М. Лесков // Древние культуры Поволжья и Приуралья. – Т. 221. – Куйбышев, 1978. – С. 23-26.

Братченко С.Н. Каменско-ливенцовская группа памятников / С.Н. Братченко // Археология Украинской ССР: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 458-462.

Братченко С.Н. Культура многоваликовой керамики / С.Н. Братченко // Археология Украинской ССР: в 3 т. – К.: Наук. думка, 1985а. – Т. 1. – С. 451-458.

Братченко С.Н. Пряжки эпохи поздней бронзы и их северокавказские формы / С.Н. Братченко // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита – бронзы Средней и восточной Европы: матер. конф.: в 2 ч. – СПб., 1995. – Ч. II. – С. 8-26.

Братченко С.Н. Могили бронзової доби в басейні р. Деркул / С.Н. Братченко // МІАВУ. – № 1. – Луганск, 2003. – С. 162-225.

Братченко С.Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века / С.Н. Братченко // МДАСУ. – № 6. – Луганск: СУНУ, 2006. – С. 32-311.

Васильев И.Б. Потаповский курганный могильник индоиранских племен на Волге / И.Б. Васильев, П.Ф. Кузнецов, А.П. Семенова. – Самара: Самарский университет, 1994. – 208 с.

Гей А.Н. Спорные вопросы и перспективы изучения катакомбной культурно-исторической общности / А.Н. Гей // КСИА. – 2011. – Вып. 225. – С. 3-10.

Глебов В.П. Исследования курганных могильников Репный I, Раскатный I, Калинов II / В.П. Глебов // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. 1. – Ростов н/Д, 2004. – С. 57-186.

Демкин В.А. Природная обстановка в Нижнем Поволжье в эпоху энеолита и бронзы (IV-II тысячелетия до н.э.) / [В.А. Демкин, М.А. Борисова, А.В. Борисов и др.] // Труды ГИМ. – Вып. 145: II Городцовские чтения: матер. науч. конф., посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ (апрель 2003 г.). – М., 2005. – С. 103-107.

Демкин В.А. Палеоэкологические кризисы и оптимумы в степях Нижнего Поволжья в IV-II тыс. до н.э. / В.А. Демкин, Т.С. Демкина // Труды ГИМ. – Вып. 145: II Городцовские чтения: матер. науч. конф., посвященной 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМ (апрель 2003 г.). – М., 2005. – С. 180-182.

Демкин В.А. Природная периодизация бронзового века Нижнего Поволжья / [В.А. Демкин, Т.С. Демкина, А.О. Алексеев и др.] // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001. – С. 368-371.

Демкин В.А. Палеоэкология Восточноевропейской степи в эпоху энеолита и бронзы / [В.А. Демкин, У.И. Соловьева, Т.С. Демкина, А.В. Борисов] // Проблемы изучения ямной культурно-исторической области. – Оренбург, 2006. – С. 37-41.

Дрёмов И.И. Грунтовые могильники эпохи средней бронзы Белогорское I, II / И.И. Дрёмов // Охрана и исследование памятников археологии Саратовской области в 1995 г. – Вып. 1. – Саратов, 1996. – С. 98-118.

Дрёмов И.И. Материалы к вопросу о взаимодействии и смене культур конца средней – начала поздней бронзы в Степном Поволжье (преемственность или резкая смена культурных традиций?) / И.И. Дрёмов // Абашевская культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы степи и лесостепи Евразии: тез. докл. междунар. науч. конф. – Тамбов, 1996. – С. 19-21.

Дрёмов И.И. К выделению погребальных памятников рубежа средней и поздней бронзы степного Поволжья / И.И. Дрёмов // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. – Саратов, 2010. – С. 153-157.

Дрёмов И.И. Погребальные памятники конца средней и начала поздней бронзы Степного Поволжья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Удмуртский ГУ. – Ижевск, 2011. – 24 с.

Епимахов А.В. Южное Зауралье в эпоху средней бронзы / А.В. Епимахов. – Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2002. – 170 с.

Калмыков А.А. Роговые и костяные пряжки и подвески лопатинской культуры / А.А. Калмыков, Р.А. Мимоход // МДАСУ. – Луганск: Вид-во СЛУ, 2005. – № 4. – С. 201-234.

Кислий О.Є. Демографічний вимір історії / О.Є. Кислий. – К.: Арістей, 2005. – 328 с.

Кияшко А.В. Погребения пришлых культур развитой и финальной средней бронзы в курганах Волго-Донского междуречья / А.В. Кияшко // Нижневолжский археологический сборник. – Вып. 6. – Волгоград: Изд-во Вол. ун-та, 2003. – С. 26-36.

Клепиков В.М. Отчет об археологических раскопках в зоне строительства II очереди Фроловской ОС у х. Ветютнев Фроловского р-на Волгоградской обл. 1992 г. – Архив ИА РАН. – Р-1. – № 15852-15854.

Корневский С.Н. Курганы позднего периода среднего бронзового века у станицы Архонская в Северной Осетии / С.Н. Корневский, Р.А. Мимоход. – М., 2011. – 120 с.

Кузьминых С.В. Многоваликовой керамики культура (бабинская культура) / С.В. Кузьминых, Р.А. Литвиненко // Большая российская энциклопедия. – Т. 20. – М.: Бол. рос. энциклопедия, 2012. – С. 537.

Литвиненко Р.А. О времени контакта носителей памятников Покровского типа (ППТ) и культуры многоваликовой керамики (КМК) в бассейне Северского Донца / Р.А. Литвиненко Р.А. // Изучение древних культур и цивилизаций: матер. к пленуму ИИМК. – СПб., 1994. – С. 73-76.

Литвиненко Р.А. Территориально-хронологическое соотношение культур многоваликовой керамики и доно-волжской абашевской / Р.А. Литвиненко // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы: матер. конф. – СПб., 1995. – С. 80-83.

Литвиненко Р.А. К оценке культуры многоваликовой керамики Восточного Надазовья / Р.А. Литвиненко // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): в 2 ч.: матер. междунар. конф. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 65-71.

Литвиненко Р.А. Динамика расселения племен КМК в бассейне Нижнего Дона / Р.А. Литвиненко // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: тез. докл. конф. – Ростов н/Д., 1998. – С. 48-50.

Литвиненко Р.А. Наконечники стрел культуры многоваликовой керамики / Р.А. Литвиненко // Эпоха бронзы Дону-Донецкого региона: матер. 4 Укр.-Рос. полевого археол. семинара. – К.; Воронеж, 1998а. – С. 46-52.

Литвиненко Р.А. Погребения КМК с производственным инвентарем / Р.А. Литвиненко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998б. – С. 97-105.

Литвиненко Р.А. К проблеме поиска признаков культуры многоваликовой керамики в Дону-Волжской лесостепи / Р.А. Литвиненко // Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий: тез. докл. науч. конф. – Липецк, 1999. – С. 68-72.

Литвиненко Р.А. О появлении КМК в бассейне Нижнего Дона / Р.А. Литвиненко // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: матер. междунар. науч. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения И.В. Синеца. – Саратов, 2000. – С. 67-71.

Литвиненко Р.А. О характере взаимоотношений носителей культуры многоваликовой керамики (КМК) и памятников покровского типа (ППТ) / Р.А. Литвиненко // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: матер. 9 междунар. науч. конф. – Ростов н/Д, 2001. – С. 15-18.

Литвиненко Р.А. О рубеже катакомбной культуры и КМК (Бабино) в бассейне Северского Донца / Р.А. Литвиненко // ДАС. – 2001. – Вып. 9. – С. 165-181.

Литвиненко Р.О. Про виділення первинного осередку культури Бабине (КБК) / Р.О. Литвиненко // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. (Історичні науки, політологія, міжнародні відносини і філософія). – Донецьк: Вид-во Дон. ун-ту, 2001а. – С. 38-40.

Литвиненко Р.А. Культура Бабино (многоваликовой керамики) и проблемы бронзового века бассейна Дона / Р.А. Литвиненко // Археологические памятники Восточной Европы. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2002. – С. 76-85.

Литвиненко Р.А. Восточная периферия бабинского очага культурогенеза / Р.А. Литвиненко // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. – Волгоград, 2004. – С. 102-108.

Литвиненко Р.О. Західна периферія бабинського осередку культурогенезу / Р.О. Литвиненко // Проблемы истории и археологии Украины: матер. V Междунар. науч. конф. – Харьков: НМЦ «МД», 2004а. – С. 16-17.

Литвиненко Р.А. «Пряжки» и колесничество: проблема соотношения / Р.А. Литвиненко // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2004б. – № 2. – С. 257-290.

Литвиненко Р.О. Культури бабинська і лолінська: до проблеми контактів / Р.О. Литвиненко // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 75-78.

Литвиненко Р.А. Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) / Р.А. Литвиненко // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2006. – № 5. – С. 157-187.

Литвиненко Р.О. Бабинська культура у фокусі археологічних студій С.Н. Братченка (до 70-річчя вченого) / Р.О. Литвиненко // Археологія. – 2007. – № 3. – С. 116-119.

Литвиненко Р.О. Обставини і чинники бабинської культурогенезу / Р.О. Литвиненко // Вісник Донецького університету. – Серія Б: Гуманітарні науки. – 2007а. – № 1-2. – С. 109-116.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.

Литвиненко Р.О. Генеза, розвиток та історична доля культурного кола Бабине / Р.О. Литвиненко // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2009а. – № 9. – С. 44-90.

Литвиненко Р.А. Обстоятельства и факторы бабинского культурогенеза / Р.А. Литвиненко // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Издательско-полиграфический центр Ворон. ун-та, 2009б. – С. 11-18.

Литвиненко Р.О. Донецько-донський катакомбний компонент у бабинській культурогенезі // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СЛУ, 2011. – № 11. – С. 179-200.

Литвиненко Р.О. Інгульська посткатакомбна спадщина Криму і Нижньої Наддніпрянщини / Р.О. Литвиненко // АА. – № 25. – Донецьк, 2011а. – С. 28-45.

Литвиненко Р.О. Досвід палеодемографічних дослідів за матеріалами бронзового віку / Р.О. Литвиненко, М.О. Литвиненко // Медицина в художніх образах. – Вип. 8-9. – Донецьк: Норд-прес, 2011. – С. 47-52.

Малов Н.М. “Абашевские племена” Нижнего Поволжья (Памятники покровского типа): автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / ИИМК РАН. – СПб., 1992. – 16 с.

Мимоход Р.А. Погребения финала средней – поздней бронзы могильника Островной / Р.А. Мимоход // Могильник Островной. Итоги комплексного исследования памятников археологии Северо-Западного Прикаспия. – М.; Элиста, 2002. – С. 228-241.

Мимоход Р.А. О погребениях финала средней бронзы Северо-Западного Прикаспия / Р.А. Мимоход // Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в Государственном Историческом музее: тез. конф. – Ч. 1. – М., 2003. – С. 103-107.

Мимоход Р.А. Погребения финала средней бронзы Нижнего Поволжья / Р.А. Мимоход // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. – Волгоград, 2004. – С. 108-114.

Мимоход Р.А. Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы) / Р.А. Мимоход // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: матер. II-ї Луганської міжнар. історико-археологічної конф. – Луганськ: Шлях, 2005. – С. 70-74.

Мимоход Р.А. Погребения финала средней бронзы бассейна р. Кубань / Р.А. Мимоход // Первая абхазская международная археологическая конференция. Древние культуры Кавказского Причерноморья. матер. конф. – Сухум, 2006. – С. 249-253.

Мимоход Р.А. Лолинская культура финала средней бронзы Северо-Западного Прикаспия / Р.А. Мимоход // РА. – 2007. – № 4. – С. 143-154.

Мимоход Р.А. Погребения финала средней бронзы в Волго-Уралье и некоторые проблемы регионального культурогенеза / Р.А. Мимоход // ДАЗ. – 2010. – № 13/14. – С. 67-82.

Мимоход Р.А. Хронология криволукской культурной группы / Р.А. Мимоход // XVIII Уральское археологическое совещание: культурные области, археологические культуры, хронология: матер. XVIII Уральского археологического совещания. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2010а. – С. 158-160.

Мимоход Р.О. Кістяні та рогові пряжки фіналу середньої – початку пізньої бронзи у Східній Європі та на Кавказі як хронологічні індикатори та свідчення культурних контактів / Р.О. Мимоход // МДАСУ. – № 11. – Луганськ, 2011. – С. 201-216.

Мимоход Р.А. О загадочных костяных конусах в комплексах лолинской и днепро-донской бабинской культур / Р.А. Мимоход // ДАЗ. – 2011а. – № 15. – С. 36-47.

Мимоход Р.А. Посткатакомбный период в Предкавказье / Р.А. Мимоход // Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. XXVII Крупновские чтения. – Махачкала, 2012. – С. 100-102.

Мимоход Р.А. Лолинская культура. Северо-Западный Прикаспий на рубеже среднего и позднего периодов бронзового века / Р.А. Мимоход. – М.: ИА РАН, 2013. – 568 с. (в печати).

Монахов С.Ю. Погребение культуры многоваликовой керамики близ Саратова / С.Ю. Монахов // СА. – 1984. – № 1. – С. 241-244.

Отрощенко В.В. Катакомбная общность – срубная общность: возможность контакта / В.В. Отрощенко // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: тез. докл. Всесоюзного семинара. – Запорожье, 1990. – С. 76-78.

Отрощенко В.В. О возможности участия полтавкинских и катакомбных племен в сложении срубной культуры / В.В. Отрощенко // СА. – 1990а. – № 1. – С. 107-112.

Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення) / В.В. Отрощенко. – К., 2001. – 288 с.

Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья / Е.Н. Савва. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 226 с.

Сергацков И.В. Погребения эпохи бронзы I Барановского могильника (раскопки 1987-1988 гг.) / И.В. Сергацков // Древности волго-донских степей. – Вып. 2. – Волгоград: Перемена, 1992. – С. 97-105.

Синюк А.Т. Бронзовый век бассейна Дона / А.Т. Синюк. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 1996. – 351 с.

Синюк А.Т. Мостищенский комплекс древних памятников (эпоха бронзы – ранний железный век) / А.Т. Синюк, В.Д. Березуцкий. – Воронеж: Изд-во ВГПУ, 2001. – 192 с.

Синюк А.Т. О раннесрубных погребениях на среднем Дону / А.Т. Синюк, В.И. Погорелов // Археологические памятники эпохи бронзы восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1986. – С. 78-95.

Хохлов А.А. Краниология населения степного Предкавказья и Поволжья в посткатакомбное время / А.А. Хохлов, Р.А. Мимоход // Вестник антропологии. – М., 2008. – Вып. 16. – С. 44-70.

Шарафутдинова Э.С. Время появления раннесрубных памятников на Нижнем Дону / Э.С. Шарафутдинова // Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. – С. 29-34.

Шарафутдинова Э.С. Новые данные о памятниках эпохи поздней бронзы и начала раннего железа на Кубани / Э.С. Шарафутдинова // Древние культуры Прикубанья. – Л.: Наука, 1991. – С. 70-91.

Шарафутдинова Э.С. Новые памятники эпохи средней и поздней бронзы Северо-Западного Кавказа / Э.С. Шарафутдинова // Между Азией и Европой. Кавказ в IV-I тыс. до н.э.: матер. конф., посвященной 100-летию со дня рождения А.А. Иессена. – СПб., 1996. – С. 93-95.

Шарафутдинова Э.С. О восточной и северо-восточной границах распространения памятников бабинской культуры (КМК) / Э.С. Шарафутдинова // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век): матер. междунар. конф.: в 2 ч. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 56-59.

Юдин А.И. Раннесрубные курганные могильники Золотая Гора и Кочетное / А.И. Юдин, А.Д. Матюхин. – Саратов: Научная книга, 2006. – 115 с.

ДОДАТОК Легенди до мап

Рис. 5. Пам'ятки ДДБК і КЛКГ етапу І.

ДДБК. Донецька обл.: 1 – Октябрьське 6/5; 2 – Миколаївка 5/2; 8/4; 3 – Новоамвросіївка 3/2; 4 – Шахтарськ 8/15; 5 – Беєва Могила п. 3; 6 – Попів Яр 9/1; 7 – Слов'янськ 1/3; Луганська обл.: 8 – Привілля 1/5; 9 – Кріпаки 1/2; 10 – Олександрівськ 1/3, 4, 49; 11 – Молодогвардійськ 2/4; 12 – Македонове 1/13; 13 – Цимлянська-II 1/3; 14 – Бирюкове 2/2; 15 – Нижньобаранівка 5/10; Ростовська обл.: 16 – Новолакедемонівка п. 3; 17 – Керчик 16/5; 18 – Ріпний-I 7/7.

КЛКГ. Ростовська обл.: 19 – Ріпний-I 7/13, 14; Волгоградська обл.: 20 – Жутове-I 80/2; 21 – Євстратівський-II 3/2, 4/3; 22 – Писарівка-II 10/2; 23 – Петруніне-II 5/2, 5; 24 – Верхній Баликлеї 4/4; Саратовська обл.: 25 – Велика Дмитрівка-II 1/6; 26 – Дмитрівка 1/1; Воронезька обл.: 27 – Висока Гора 5/1.

Рис. 6. Пам'ятки ДДБК і КЛКГ етапу ІБ.

ДДБК. Донецька обл.: 1 – Хамуш-Оба 2/8; 2 – Петрівське 1/4; 3 – Мокра Волноваха к. 2; 4 – Іжівка-I 2/2; Луганська обл.: 5 – Вуглегірськ 1/1; 6 – Рудівка 3/1; 7 – Лисичанський НПЗ 1/1, 2/12; 8 – Миколаївка-89 2/1; Ростовська обл.: 9 – Самарський-II 1/3; 10 – Таврія-II 2/3; 11 – Руський Колодязь-IV 2/3; 12 – Мехзавод 15/1; 13 – Ріпний-I 7/1; 14 – Новосадковський 30/2; 15 – Кам'яний-II 2/3; 16 – Підгірненський-IV 7/1; 17 – Лисячий-II 10/2; Волгоградська обл.: 18 – Котлубань-I 9/3; 19 – Ветютнів 2/1; 20 – Баранівський-I 10/5.

КЛКГ. Воронезька обл.: 21 – Мостище I; 22 – Власівський-I 7/1; Саратовська обл.: 23 – Жарений Бугор 3/1.

Рис. 7. Пам'ятки ДДБК і КЛКГ етапу ІА.

ДДБК. Донецька обл.: 1 – Кринички-II 3/1; 2 – Кам'янка 7/2; Луганська обл.: 3 – Преображене 1/11; 4 – Привілля 7/4; 5 – Новозванівка-I 1/3; 6 – Жолобок 3/12; 7 – Великий Суходіл 2-3/3; 8 – Лимарівка 1/20; Ростовська обл.: 9 – Рєстумов-II 1/2; 10 – Ріпний-I 7/9; 11 – Кирєєвка-IV 1/4; 12 – Поштовий-II 1/11; 13-14 – Керчик, Гать-II к. 4-8, Гать-III 16/3, 23/7, Озерки-VI 14/5; 15 – Ростов, ТЕЦ 5/3; 16 – Крутенський-I 1/4; 17 – Соколовський 5/1; 18 – Сторожовий п. 8; 19 – Аглицький-II 1/1; 20 – Мухін-I 5/3; 21 – Койсуг 5/5; 22 – Відрадний-XIII 2/3; 23 – Чотири Брати-I 2/8; 25 – Йолкінський-I 1/9; 26 – Кудінов 2/15; 27 – Веселовський-I 3/10; 28 – Чотири Брати-II 12/10; 29-30 – Дубенцовський-I 2/5, VI 3/5; 31 – Рябичів 3/12; 32 – Ясирів-I 8/9; 33 – Засальський-II 5/3; 34 – Мокро-Дюдерівський-I 2/4; 35 – Єйський 1/1; 36 – Калінінський п. 11; Волгоградська обл.: 37 – Лозний 1/2; 38 – Гірний-II 2/3, 4; 39 – Перекопка-V 1/2; 40-41 – Котлубань-III 1/8, IV 1/4; 42 – Шляховський-I 3/5; 43 – Глушиця 1/1.

КЛКГ. Ростовська обл.: 44 – Ріпний-I 7/5; Волгоградська обл.: 45 – Королі 4/3; 46 – Линьове 6/6.

Рис. 8. Пам'ятки ДДБК і ДВАК етапу ІІБ.

ДДБК. Луганська обл.: 1 – Петрівка-ІІ 1/1; 2 – Валуйське; Донецька обл.: 3 – Білоярівка 5/4; 4 – Запорожець 1/19а; Ростовська обл.: 5 – Щербаков к. 5; 6 – Федорівка-ІІ 1/10; 7 – Руський Колодязь-ІІ 2/7; 8 – Сухий Чалтир 1/11; 9 – Гіреєва Могила п. 4; 9а – Берданосівка 3/13; 10 – Поляков 4/2; 11 – Чикмарі-І; 12 – Киселів-ІІ 3/18; 13 – Бушуйка к. 2; 14 – Кудинів 2/3; 14а – Балабинка-І 10/11; 15 – Цимлянськ 2/3, 4; 16 – Ясинівський 1/1; Волгоградська обл.: 17 – Чир-ІІ 2/5; Воронезька обл.: 18 – Висока Гора 1/1; 19 – Стара Калитва п. 3.

ДВАК. Воронезька обл.: 20 – Висока Гора; 21 – Павлівськ-ІІ п. 1; 22 – Красний-І; 23 – Кондрашкинський п. 1; 24 – Орлине Болото 2/1; 25 – Нова Усмань 1/4; Софіїне; 26 – Кондрашовка; 27 – Богоявленське 1/1; 28 – Плясоватка к. 2; 29 – Новий Курлак (Київка); 30 – Чурилове-ІІ 1/3; 31 – Власівський к. 16; 32 – Мазурка; Липецька обл.: 33 – Ксизове-16 п. 1; 34 – Введенка; 35 – Філатовський; 36 – Велика Пластиця 1/2; Тамбовська обл.: 37 – Селезні-І; 38 – Селезні-ІІ; 39 – Копил-І; Пензенська обл.: 40 – Соколка 29/1; Саратовська обл.: 41 – Аткарськ к. 27; 42 – Сторожівка; 43 – Бородаївка; 44 – Старицьке; 45 – Покровськ 35/2; 46 – Березівка; 47 – Краснопілля; 48 – Золота Гора 4/1; Волгоградська обл.: 49 – Баранникове 1/2.

Рис. 9. Пам'ятки ДДБК і ДВАК-ПЗК етапу ІІІ.

ДДБК. Донецька обл.: 1 – Полкове 1/2, 3; 2 – Роздольне; 3 – Малий Кут; 4 – Ступки 1/3; 5 – Чорногорівка; 6 – Олександрівка 1/6; Луганська обл.: 7 – Привілля 11/12; 8 – Лисичанськ 2/2; 9 – Тимирязеве 1/1; 10 – Олександрівськ 1/1; 11 – Христове; Ростовська обл.: 12а – Крутенький-І 2-3/11; 12б – Соколовський 15/12; 13 – Хохлач 1/3; 14 – Кудинів 2/14; 15 – Балабінка-І 10/11; 15а – Шахавська-ІІ 3/4; 16 – Поповка-V 1/1.

ДВАК-ПЗК. Харківська обл.: 17 – Єгорівка-ІІ; Луганська обл.: 18 – Бараничеве; 19 – Затишне; 20 – Новодонбаське; 21 – Царівка; 22 – Бахмутівка; 23 – Війтове-ІІІ; 24 – Петрівка-ІІ; 25 – Паськове; 26 – Нижньобараниківка; 27 – Трьохізбенка; 28 – Пришиб; 29 – Сміле; 30 – Трикотажна фабрика; 30а – Миколаївка; Ростовська обл.: 31 – Піраміда-ІV; 31а – Маленький-І; 32 – Другий; 33 – Ведмежий-V; 34 – Упразно-Кагальницький-ІІІ; 35 – Романівський-І; 36 – Холодний; 37 – Ясирів-І; 38 – Велика Мартинівка; 39 – Камишовський-І; 40 – Дубовський-І; 41 – Манькове-V; 42 – Греко-Степанівка; 43-44 – Больше-наполовський-VІІІ-ІХ; 45 – Савелівський; 46 – Ясинівський; 47 – ; 48 – Кукуїв-ІІ; Волгоградська обл.: 49 – Варламів; 50 – Перекопка-ІІ; 51 – Великий і Малий Набатів; 52 – Гірний; 53 – Голубинська; 54 – Далекий; 55 – Березівський; 56 – Тормосин; 57 – Шебаліне; 58 – Кирпичний Бугор; Сидори; 59 – Верхньорубіжний-І; 60-61 – Первомайський-ІХ-ІІ; 62 – Цаца; 63 – Дмитрівка; 64 – Вертячий; 65 – Єрзовка-І, ІІ, V; 66 – Челюскінець; 67 – Дубівка; 68 – Горно-Пролітка-І; 69 – Мала Іванівка; 70 – Усть-Погожий-І; 71 – Мала Воробцовка; 72 – Красна Котлубань; 73 – Жовтухин; 74 – Шляховський-І; 75 – Ветютнів; 76 – Кульстан; 77 – Баранівка-І; 78 – Сидори; 79 – Підгірний; 80 – Арчединська; 81 – Слащевська; 82 – Підковський-Попів; 83 – Красновський-ІІ; 84 – Кам'янка-Садівка; 85 – Учхоз-І; 86 – Березівський; 87 – Новоаннінський; 87а – Королі; 88 – Линьове-І; 89 – Линьове, один курган; 89а – Пісковатка; 90 – Баранникове; 91 – Киляківка; 92 – Волзький; 93 – Новоникільське-ІІ; 94 – Верхній Баліклей; 95-97 – Бикове-І, ІІІ, V; 98 – Красноселець; 99 – Красний Октябрь; 100 – Політвіддільське; 101-102 – Бережнівка-І, ІІ; 103 – Амеліне-ІІ; 104 – Іловатка; 105 – Білокам'янка; 106 – Черebaєве; Саратовська обл.: 107 – Рівне; 108 – Кочетне; 109 – Скатівка; 110 – Яблунівка; 111 – Сміловка; 112 – Тернівка; 113 – Осинівка; 114 – Бородаївка-ІІ; 115 – Чардим; 116 – Золота Гора; 117 – Мессер-V; 118 – Горбатий Міст; 119 – Великі Копени; 120 – Колокольцовка; 121 – Крутець; 122 – Тростянка; Воронезька обл.: 123 – Губарі; 124 – Ільмень; 125 – Новоаннінськ; 126 – Підгірне-І; 127 – Павлівський ґрунтовий; 128 – Красногорівка; 129 – Висока Гора; 130 – Радченське; 131 – Караяшник; 132 – Марки; 133 – Мастюгіне; 134 – Реп'ївка; 135 – Нижня Ведуга; 136 – Павлівськ, плодорадгосп; 137 – Павлівськ; 139 – Володимирівка; 140 – Лівобережні Березівські; 141 – Стара Тойда; 142 – Новий Курлак; 143 – Чурилове-І; 144 – Великі Ясирки; 145 – Піщанка; 146 – Нова Усмань; 147 – Попова Дача; 148 – Часті кургани; Тамбовська обл.: 149 – Графська; Липецька обл.: 150 – Тюніне; 151 – Нікольське; 152 – Донське; 153 – Великопопове.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АА	– Археологический альманах (Донецк)
АВЕС	– Археология восточноевропейской степи (Саратов)
АВЛ	– Археология восточноевропейской лесостепи (Воронеж)
АДУ	– Археологічні дослідження в Україні
АИУ	– Археологические исследования на Украине (Киев)
АП	– Археологічні пам'ятки (Київ)
АСГЭ	– Археологический сборник Государственного Эрмитажа (Ленинград)
АЭАЕ	– Археология, этнография и антропология Евразии (Новосибирск)
ВДИ	– Вестник древней истории (Москва)
ВХУ	– Вестник Харьковского университета (Харьков)
ГИМ	– Государственный Исторический музей (Москва)
ДАЗ	– Донецький археологічний збірник (Донецьк)
ДАС	– Донецкий археологический сборник (Донецк)
ДСПК	– Древности Степного Причерноморья и Крыма (Запорожье)
ИАИАИАНД	– Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону (Азов)
ИГАИМК	– Известия Государственной Академии истории материальной культуры (Ленинград)
ИИМК	– Институт истории материальной культуры (Санкт-Петербург)
КСИА	– Краткие сообщения Института археологии (Москва)
КСИИМК	– Краткие сообщения Института истории материальной культуры (Москва)
МАК	– Материалы по археологии Кавказа (Москва)
МАСП	– Материалы по археологии Северного Причерноморья (Одесса)
МДАСУ	– Матеріали і дослідження з археології Східної України (Луганськ)
МИАВУ	– Материалы и исследования по археологии Восточной Украины (Луганск)
МИА	– Материалы и исследования по археологии СССР (Москва)
МИИХНСК	– Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа (Москва)
МОИП	– Московское общество испытателей природы
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (Київ)
ПАП	– Проблемы археологии Поднепровья (Днепропетровск)
РА	– Российская археология (Москва)
СА	– Советская археология (Москва)
САИ	– Свод археологических источников
ССПК	– Старожитності Степового Причорномор'я і Криму (Запоріжжя)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бандрівський Микола Стефанович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, секретар Археологічної комісії НТШ, bandrm@ukr.net

Білик Михайло Васильович – краєзнавець, член Археологічної комісії НТШ, m_bilyk@rambler.ru

Бровендер Юрій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету, brovender@mail.ru

Величко Євгенія Олександрівна – старший науковий співробітник Музею історичних коштовностей України, annagri@ukr.net

Вотякова Оксана Леонідівна – лаборант 1 категорії відділу Археологічний музей Інституту Археології НАН України, oksana2002@mail.ru

Грібкова Ганна Олександрівна – завідувач сектору скіфо-античного ювелірного мистецтва Музею історичних коштовностей України, lerejena@gmail.com

Забавін В'ячеслав Олегович – викладач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного гуманітарного університету, аспірант кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету, joiner1971@mail.ru

Іваницький Володимир Романович – здобувач Інституту Археології НАН України, Ivanitskiyvr@rambler.ru

Колесник Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету, akolesnik2007@mail.ru

Кривальцевич Микола Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу археології первісного суспільства Інституту історії НАН Білорусі, kryvaltsevich.arch@tut.by

Литвиненко Роман Олександрович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету, litrom@yandex.ua

Отрошенко Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології доби енеоліту – бронзового віку Інституту Археології НАН України, otrok@i.com.ua

Панковський Валентин Борисович – молодший науковий співробітник відділу археології доби енеоліту – бронзового віку Інституту Археології НАН України, vpns@ukr.net

Підобід В'ячеслав Анатолійович – старший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею.

Полідович Юрій Богданович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-методичного відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею, yurkop@ukr.net

Потьомкіна Тетяна Михайлівна – старший науковий співробітник археологічної науково-дослідної групи Донецького національного університету, pravda.t.m.p@gmail.com

Принь Марина Олегівна – головний спеціаліст загального відділу виконавчого апарату Луганської обласної ради, prin@sovet.lg.ua

Принь Олександр Віталійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри філософії права, історії та культурології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, al_iskander@meta.ua

Усачук Анатолій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею, doold@mail.ru

Циміданов Віталій Владиславович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-методичного відділу охорони пам'яток археології Донецького обласного краєзнавчого музею, archaeodon@front.ru

Шубін Юрій Павлович – кандидат геологічних наук, доцент, доцент кафедри маркшейдерії, геодезії та геології Донбаського державного технічного університету, quazz@kntl.g.ua